Concha Győző

Báró Eötvös József

államböIcselete


PRINTED IN HUNGARY

A MAGYAR JOGÁSZEGYLET KÖNYVKIAOÓ VÁLLALATA

I. ÉVFOLYAM. 4. KÖTET.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÁLLAMBÖLCSELETE ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA

IRTA

CONCHA GYŐZŐ



BUDAPEST
ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT
1908

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

Lap

I. »A XIX. század uralkodó eszméinek« időszerűsége 3
II. Báró Eötvös József levélváltása külföldiekkel az »Uralkodó Eszmék« fölött 9
III. Az »Uralkodó Eszmék« visszhangja Fallmerayer-nél és Laboulaye-nál 23
IV. Az »Uralkodó Eszmék« és Stein Lőrinc társadalomtana 32
V. B. Eötvös történetbölcselete és módszere Cherbuliez világításában 39
VI. B. Eötvös nemzetiségi tana és a német egységi törekvések 51
VII. Az »Uralkodó Eszmék« és az anarchia 62

I.

„A XIX. század uralkodó eszméinek" időszerüsége.

Eötvös Józsefet, az államböleselőt nem ismeri eléggé se a magyar tudományos világ, se a művelt olvasóközönség. Trefort Ágoston, már elmult 25 éve, az Akadémia 1883 január 29-iki ülésén panaszkodott, hogy »a XIX. század uralkodó eszméit« elfeledik, »a fiatal nemzedék, mely e munkából többet tanulhatna, mint bármi külföldi munkából, még nevét is alig ismeri«.

Trefort itt csak azt ismételte, amit Csengery 1855-ben állított, »hogy egész politikai könyvtárral fölér« (Bud. Hirlap 1855. 669. szám) s arról panaszkodott, amiről Lukács Móric 1860-ban (Bud. Szemle XI. k.), hogy »hihetőleg tudományszerűsége és terjedelmessége miatt nem terjedt el annyira, nem gerjesztett (nálunk) oly figyelmet, aminőt . . . érdemelt volna«.

Igaz, egyik hivatott bírálója, Cherbuliez, mindjárt a második kötet megjelenése után írta: Nem vonzó olvasmány, abban az értelemben, melyet e szónak a közönség ád. Eötvös mit sem áldoz fel a formáért, szándékosan kerülni látszik a retorika és az irály minden fogását, mely okoskodása menetét élénkké, ötletessé, vonzóvá, elragadóvá tehetné . . . Erősen megfeszített figyelem kívántatik a tételeknek hosszú sorozatát egy 550 oldalas köteten végig követni . . .[1]) Laboulaye pedig 1860-ban »a franciáknak nagyon tudományos formájunak« találta.[2])

---

[1]) L'État et ses limites. Magyarul Molnár Antal fordításában.

[2]) L. Bibliothèque universelle de Genève. 1855 Octobre. 180. l.

Amit mások is mondottak, Cherbuliez ismétli, hogy Eötvös uralkodó eszméit Montesquieu Esprit des Lois-ja mellé kell állítani, de hozzáteszi, »a l'Esprit des loist kapjuk, a csábító ékességektől megfosztva, melyek Montesquieu munkáját oly népszerűvé tették«.

Úgy látszik, e szoros, tiszta tudományos formája miatt hasztalan volt az én iparkodásom is, Eötvös nagy munkáját, főpontjaiban kritikailag és (Politika. I. és II. köt.) rendszeresen földolgozva, de élőszóval is a tanszékről állandóan és részletesen méltatva, szellemi világunkba visszahozni. Ezért más módhoz fordulok, hogy e nagy gondolkodónk iránt az érdeket fölkeltsem s ezáltal az intenzivebb tudományos buvárlatra is — Eötvös gondolatvilágából kiindulóan — lökést adjak. A megfeszített gondolkodás szükségessége, az út nehézsége végül is nem lehet akadály, hogy egy bányába leszálljunk, mely tele van kincsekkel.

Nagy nemzeti fölbuzdulásunk, vagy tán nemzetieskedésünk mellett a tudományt illetőleg nagyon nemzetköziek vagyunk. Külföldi bélyeget kívánunk szellemi termékeinkre, hogy irántuk érdeklődjünk. Megtörtént, hogy magyar munka itthon észrevétlenül tűnt le irodalmi piacunkról, csak midőn ugyanaz német fordításban visszakerült, keltett figyelmet.

Ennélfogva Eötvös munkájának külföldi hatásaihoz kívánok adalékokat nyujtani. E hatások jellemzése fölkelti tán az érdeklődést Eötvös állambölcselete iránt, adalékaim hézagossága pedig kiegészítésekre fog sarkalni.

Idők és körülményektől független hódolatomon kívül Eötvös szelleme iránt, a vele való foglalkozásnak tudományt tápláló erejébe vetett meggyőződésemen kívül, a jelennek is van része abban, hogy adalékaimmal éppen most lépek elő.

Rég foglalkozom Eötvös külföldi érintkezéseinek, a külföldre gyakorolt hatásának megfigyelésével s vizsgálatával. Egyéb elfoglaltatásom is akadályozott tanulmányaim rendezésében. De soha nem is találtam azok közzétételét oly időszerünek, mint ma. Egyrészt azon oknál fogva, mert a mai társadalmi rend híveinél is igen erős a hajlandóság a politikai jogok teljes egyenlősítését keresztülvinni, továbbá

az állam hatalmát oly terekre kiterjeszteni, melyek az egyéni és szabad társadalmi tevékenység körébe esnek. Másrészt, mert a mai társadalmi rendnek akár erőszakos megbontására, akár békés, de gyökeres átalakítására irányuló törekvések is céljukat csak a politikai jogok egyenlősítése, az államhatalomnak kiterjesztése, mindenre kiterjesztése, állam és társadalom egybeolvasztása által érhetik el és így a mai társadalmi rend hívei is önkéntelenül, akaratuk ellen a szocialisták utait egyengetik.

Kivel lehetne ily helyzetben időszerűbb foglalkozni, mint Eötvössel, aki valódi látnok volt mind e tekintetben.

Élete legnagyobb alkotásának, a XIX. század uralkodó eszméinek főtételét, annak leglelkét miben foglalhatni össze?

Abban, hogy az emberiség az új korban azáltal jutott Európában mindenütt válság elé, mert a szabadságot nem az egyéni szabadságban, hanem a politikai szabadságban kereste, mely utóbbi az állami hatalomban való részesedést jelent, továbbá mert az egyenlőséget a szabadságnak mind e két neménél nagyobbra becsülte. Az egyenlőséget az állami hatalomban az általános szavazat útján megvalósítva, a nemzetek meg nem állapodhatnak, míg e politikai egyenlőséget a társadalmi egyenlőség is nem követi, mert az embereket csupán politikai egyenlőségük ki nem elégítheti, ha azzal társadalmi állásuk egyenlősége nem párosul. Ennek a társadalmi egyenlőségnek bekövetkezése azonban mindaddig lehetetlen, amíg az egyéni, különböző birtok és tulajdon intézménye fennáll, mert az egyéni tulajdon hatalmat, függetlenséget ad, más egyén, de még az összesség, az állammal szemben is. Az egyéni tulajdonnak megszüntetése pedig semmi akadályba nem ütközik, mihelyt a kisjövedelmüek és a birtoktalanok jutnak az általános szavazat útján többségbe. Mert a demokrácia az egyéni szabadságot kicsinyelve s az egyenlőséget mindenek fölé helyezve, állami hatalmának ép oly kevéssé ismeri el korlátait, mint a legkorlátlanabb egyedúr.

Amint a demokrácia ily korlátlan hatalmat vesz igénybe s a társadalmat teszi kollektív tulajdonossá, természetszerüleg bekövetkezik az összesség hatalmának átszállása egy

emberre, mert ez a teljes egyenlőséggel is inkább megegyezik, mintha a nép több képviselőre ruházná hatalmát, egy kivétel tétetvén akkor csak az általános egyenlőség alól.

Sokan lehetetlennek tartják — ez Eötvös okoskodásának vége — a társadalomnak kommunisztikus, kollektivisztikus átalakítását. Tévednek ; a szocialisták elveit alapul lehetne venni egy új társadalmi szerkezet alakításánál ; ily szerkezetek léteztek is, pl. Peruban, mert ez elvek : a közösség és egyenlőség nem összeférhetlenek a társadalmi léttel, főleg ha bizonyos fokig, megfelelő módon alkalmaztatnának.

Nem a szocialisztikus eszmék kivitele lehetetlen, de igen azoknak az államhatalom mindenhatósága nélküli kivitele.

Félszázad elmult, midőn Eötvös a XIX. századnak ránk szállott, megoldást követelő főproblémáját ily világossággal felállította. Éleslátásának fényes bizonysága a helyzet, amelyben a mai francia demokrácia vergődik. Amit Eötvös 1851-ben állított, előrelátott, hogy az.elvek terén Európában tulajdonkép csak két politikai felekezet fontos : a jelen társadalmi rend hívei s a szocialisták, akiket az egyéni tulajdon intézménye állít egymással föltétlen kirivó ellentétbe, akik azonban az államhatalom mindenhatósága, az egyéni szabadság megvetése, az egyenlőség imádása tekintetében teljesen egy nézeten vannak, Eötvösnek e látománya megtestesülve, teljes plaszticitással áll előttünk az uralmon levő francia radikálisok s a velök — az egyéni tulajdont kivéve — koalicióban levő szocialisták blokjában.

A radikálisok abszolutista kormányzását hűségesen támogatják a szocialisták, így remélve az egyéni tulajdon megszüntetésének útját egyengetni, míg a radikálisok folytonos védelmi harcra kényszerítvék az egyéni tulajdon érdekében, melynek hívei különösen a törpe parasztbirtok körében alkotják választóik zömét.

Az Eötvös jelezte főellentétek bonyolult közéletünkben nem ily szembetünők, ennek előterében szövetségi viszonyunk Ausztriával, a horvátok s a többi nemzetiségek föderalisztikus törekvései állanak s homályba borítják a világot moz-

gató főproblémát, az egyéni szabadság s a szocialista közösség élet-halálharcát ; de épen ezért kétszeresen üdvös visszatérni Eötvöshöz, aki oly fényes világot derített arra s a jelen szerény irodalomtörténeti tarlózások jogosultságát is abban véltük rejleni, hogy e visszatéréshez talán kedvet ébresztenek.

II.

Báró Eötvös József levélváltása külföldiekkel az „Uralkodó Eszmék" fölött.

»A XIX. század uralkodó eszméi«-nek első kötete, mely 1850 végén nagyrészt ki volt nyomva, 1851 julius 1-én jelent meg magyarul s körülbelül ugyanakkor németül.[1]) Megjelenési idejének nagy fontossága van. Cherbuliez[2]) hangsúlyozza, »ne feledjük, hogy Eötvös 1851 augusztus elseje előtt, oly időben írt, midőn a végrehajtó hatalommal (t. i. Franciaországban) erős törvényhozó test állott szemben, melynek többségében semmi hajlandóság nem volt küldőinek alkotmányos jogait olcsón árúba bocsátani.« Igen, az 1848 dec. 10-én megválasztott köztársasági elnököt, Napoleon Lajost két éven át sakkban tartotta e törvényhozás. Az alkotmányt módosítani kellett volna, mert azzal, melyet az 1848-iki forradalom hevenyészett, Franciaország meg nem élhetett. 1851 julius közepén kezdődött a vita az alkotmány módosítása fölött, a kétharmad többség azonban hiányozván annak elhatározásához, a feszült helyzetnek, az anarchiától való félelemnek szükségszerűen a dec. 2-iki államcsínyhez kellett vezetnie. Ezt azonban 1851 közepe előtt vajmi nehéz volt előrelátni, Eötvös előrelátta.

»Korunk két nagy pártja — így összegezi Cherbuliez Eötvös jóslatát — azonegy célra törekszenek a politikában,

---

1) L. Ferenczi Zoltán, B. Eötvös József. 178. l.

2) Bibl. universelle de Genève. 1853. février. 189. l.

mert ez a közvetlen céljuk előfeltétele annak a távolabbinak, melyet el akarnak érni. Mindkettőnek abszolút kormányra van szüksége, az egyiknek avégből, hogy lerontsa, a másiknak avégből, hogy fenntartsa az egyéni tulajdonra alapított társadalmi szerkezetet ; a hatalmat mindegyikök egy emberre fogja hát ruházni, abban az alapos meggyőződésben, hogy minden erélyes és kitartó működéshez egység, összpontosítás kívántatik.«

Eötvös e jóslatát, e következtetését az I. kötet XI. fejezetében, főleg a Fönnálló rend védői cím alatt (318—359. l. Összes művek.) találjuk.

»*Az ellene vethető két látszólagos kifogást az előrelátásnak oly hihetetlen biztosságával cáfolja meg Eötvös,* így szól végül Cherbuliez,[1]) hogy *ha kötetét magunk nem kaptuk volna meg megjelenése időpontjában, a kiadó csalárdságára gyanakodnánk.*«

Ugyanezt az ítéletet mondja magánlevelében Eötvös jóslatáról Montalembert, a nagy francia szónok és író, Akadémiánk egykori kültagja.

Eötvös ugyanis munkája első kötetét kora több nevezetes emberének megküldte, akik arról köszönő leveleikben[2]) fejezték ki benyomásaikat. Ezek közt volt Montalembert. Eötvös fordul először 1853 január 15-iki levelével [3]) hozzá s küldi meg annak kapcsán munkáját.

»Ön próféta volt, írja Montalembert művének nem egy helyén és jövendölései hazám szabadsága és méltósága kárára rettenetesen beteljesedtek.«

E két nevezetes külföldi írónak, különösen Cherbuliez-nek oly körülményesen megokolt, nyomatékos ítéletét, magán-

---

[1]) Id. folyóirat 1853. février. 189. l.

[2]) E levelek felhasználhatásáért b. Eötvös Lórántnak tartozom köszönettel.

[3]) Kont állítását (Budapesti Szemle, 1907. Eötvös és Montalembert. Febr. szám. 202. l.), hogy a levelezést Montalembert kezdte, midőn Eötvös művét olvasta, maga Montalembertnek 1853 március 24-iki levele, melyet Kont kivonatol, cáfolja meg. Utóbbi levél válasz Eötvös fenti levelére s köszönet a küldött munkáért.

levélben számos más külföldi vélemény előzte meg s róluk elsőben csakis Eötvös munkájának megjelenési ideje s a vele kapcsolatos fontos következmény miatt szóltunk.

Eötvös à priori okoskodásának ereje Franciaország jövőjére nézve ugyanis azon fordul meg, csakugyan 1851 közepe előtt írta-e fent idézett nevezetes jövendölését?

Az egész mű alapelveiben ugyan annyira bennrejlik ez, hogy az időrendi bizonyíték szinte fölösleges, mégis ha az 1851-iki juliusi francia események után íródik, a francia államcsíny Eötvös tételére nézve csak induktív, egyes eset számba menne, ez események előtt megjósolva, levezetve geometriai szükségképiség magaslatára emelkedik.

Kiadatlan magánlevelek ítéleteinek nincs ugyan oly irodalomtörténeti értéke, bármily értékesek legyenek egyéb tekintetben, mint a nyomtatásban megjelent bírálatoknak, vagy épen annak a hódításnak, mely egy munka kiderítette tények, bebizonyított tételeknek a tudomány többi művelői általi elfogadásában nyilatkozik. Nem hisszük mégis, hogy irodalomtörténeti dolgozatunk végcélja — Eötvösnek mentül teljesb megismerése — ellen vétenénk, ha mindenekelőtt a XIX. század uralkodó eszméinek ily magánlevelekben foglalt méltatására pár sorban kitérünk.

A mult század 50-es éveinek elején Európaszerte a keserű csalódás érzete fogta el azok lelkét, akik a nemzetek alkotmányos életrendjének, társadalmi szerkezetének új, szabadabb, igazságosabb átalakításáért szóval és tettel, közülük nem egy fejük vagy legalább is megélhetésük kockáztatásával harcoltak.

A XIX. század uralkodó eszméinek kiindulópontja e dezilluzió, mely a nagy mű végén, a második kötetben egy biztos, szebb jövő iránti meggyőződésnek ad helyet.

»A keresztyén polgárosodásnak eszerint nem hanyatlása, hanem teljesedése előtt állunk. Minél nagyobbaknak tetszenek előttünk a veszélyek, melyek polgárosodásunk büszke hajója körül tornyosulnak e pillanatban; minél iszonyúbban fenyegetnek a hullámok: annál bizonyosabbak vagyunk benne, hogy a parthoz közeledünk.«

Eötvös művének nem e — majdnem — végszavai, hanem csak a kiindulása, a zavar, a kétely érzete tör elő Hammer-Purgstallnál,[1]) az ismert orientalistánál. A nemrég alakult bécsi tudományos akadémia időrendileg első elnöke az új és nyomatékos gondolatokkal teljes munkát megköszönve, mely világosan kifejezte, amit ő homályosan sejtett, a prehistorikus archeológia francia megalapítójának, Boucher de Perthes-nek egy enciklopédikus munkájából (Hommes et choses) idézi a Szabadság, Egyenlőség és Testvériségről a francia gúnyszót: Három szó, három hazugság! melynek Brassai nálunk egy más, alliteráló változatát emlegette: Deux songes entre un mensonge. A levél, könnyed formája mellett is tanuskodik írója éleslátásáról és hizelgő ítéletét az avatott szakismerő tudománya s nem az udvariasság sugallja.

A német kriminalista, Mittermaier, Eötvösnek még az 1843-iki büntetőtörvényjavaslat idejéből ismerőse, a vigasztalan jelen, az uralkodó gyávaság, képmutatás miatti szomorkodása mellett is nem tartja a szabadság és egyenlőség elveit oly ellentéteseknek, mint Eötvös.[2]) Amit azonban kiegyenlítésök lehetőségéről mond, névszerint hogy fejlődési fokokat kell elismerni, hogy a formákra nem kell súlyt fektetni, Mittermaiert mélyebb állambölcselőnek nem mutatják.

A német történetírás nesztora, Raumer, és az »Über die geschichtliche Entwicklung von Recht, Staat und Politik. 1826«[3]) szerzője is a lehangoló hatásról szól, melyet Eötvösnek Raumertől nagy elismeréssel fogadott s teljesen jogosult kritikája kelt. Mégis a második kötet megjelenéséig hangsúlyoznia kell, hogy az uralkodó eszmék jót is idéztek elő, hogy az állam föltétlen hatalma s az egyéni önállóság nem zárják ki egymást. A számszerű többség kétségtelenül zsarnokságra hajlik, de a túlságosan kiváltságolt kisebbség

---

[1]) 1851 szept. 14-iki levele.

[2]) 1851 november 6-iki levele.

[3]) 1851 okt. 24-iki levele.

nem kevésbé. Az államot a korlátlan adóztatási jog nem tette gazdaggá, de mire vezet a korlátlan magántulajdon?

Mindezen nézetkülönbségek s eltérések mellett is alapjában véve meleg rokonszenvét fejezi ki Eötvös műve iránt, csak Lamartine méltatásában nem bírna osztozni. Eötvös ugyanis az I. kötet X. fejezetében előrebocsátva, »hogy Lamartine neve volt az, mely Franciaországban s egész Európában hónapokig a köztársaság jelszavaként tekintetett«, nyomatékosan hangsúlyozza: »A nagy eseménynek az első lendületet nem ő adta, ő lelkiismeretesebb és eszélyesebb volt, hogysem ily felelősséget magára vállaljon.« Lamartine egyszerüen »képviselője volt azon sokakkal közös meggyőződésnek, hogy Franciaországnak több mint félszázados bajai csak úgy szüntethetők meg, ha . . . végre köztársasággá alakíttatik.«

Lamartine szerepéről és felelősségéről egészen más a véleménye, mint Eötvösnek s Raumerrel e tekintetben teljesen megegyezik Montalembert, aki imént említett levelében megütközik Eötvös felfogásán, mellyel Lamartine-t lelkiismeretesebbnek és eszélyesebbnek tartja, hogysem a februári forradalom támasztója lehetett volna. »Franciaország és Európa mai helyzetéért, így ír Montalembert, higyje el nekem, báró úr, a februári katasztrófa szerzőit kell felelősekké tennünk. A lelkiismeretnek és józan okosságnak egyaránt híjával volt az az ember, aki a Girondisták történetét [1]) írta és az 1847-iki reform-banketteket kezdeményezte.«

Eötvös tévedése Lamartine-re nézve nyilvánvaló; talán a költő rokonszenve a költő iránt tévesztette meg éleslátását. E tévedésnek nincs semmi jelentősége Eötvös munkájának elvi igazságára, mégsem tartjuk fölöslegesnek, ama nagy érdek szempontjából, mely a történelmi események általános okai mellett, a személyek magatartásában jelentkező különös, alkalmi okokhoz fűződik, Lamartine ténykedésére és

---

[1]) A nagy forradalmat minden tárgyilagosság nélkül dicsőítő munka 1847-ben jelent meg.

egyéniségére nézve Raumer és Montalembert-é mellé annak a férfiunak ítéletét ideiktatni, aki Lamartine szerepét mint a 48-iki francia események jelentékeny részesee, külügyminisztere s mint a legkifogástalanabb jellemű, kényes lelkiismeretű, lovagias férfiu, a legalkalmasabb volt megítélni.

Nagybecsű emlékirataiban a 48-iki eseményekről, (Souvenirs de Alexis de Tocqueville) melyek halála után csak 35 év mulva, 1893-ban tétettek közzé, Tocqueville a második rész hatodik fejezetében vázolja (162—173. l.) Lamartine szerepét s egyéniségét imígy jellemzi: »Nem tudom, találkoztam-e abban az egoista ambicióktól mozgatott világban a közjó érzetétől üresebb lélekkel? Egy csomó embert láttam az országot a maga emelkedése érdekében zavarni, ilyen volt az általános elfajulás (c'était la perversité courante), de úgy hiszem, ő az egyedüli, aki, nekem úgy látszott, mindig kész a világot a maga szórakozása végett fölforgatni. Kevésbé őszinte lelkületet s amelyben az igazság iránt teljesb megvetés lett volna, soha nem láttam. Mikor azt mondom, megvetette az igazságot, tévedek, arra se becsülte, hogy vele valamikép foglalkozzék.«

Raumer levele a Lamartine megítélésén kívül más által is figyelemreméltó vagy tán inkább mulatságos?

Raumer e levelében Eötvös iránti nagyrabecsülésének különös jelét is akarja adni. Über die geschichtliche Entwicklung von Recht, Staat und Politik című 1826-ban megjelent munkájából a kiadója második kiadást akar rendezni; biztatja Eötvöst, vállalja el annak gondozását. Ez ajánlatából láthatja, úgymond, Eötvös, mily nagyra tartja ő a XIX. század uralkodó eszméit. A Hohenstaufok nagynevű történetírója ez ajánlatával — mely különben a köztük fennállott régebbi bizalmas összeköttetés nélkül egyenesen nevetséges — az öntúlbecsülésnek örök, emberi hibájához igen csattanós példát szolgáltatott. Nevezett munkája csakugyan megérte a második, sőt 1861-ben a harmadik kiadást is, de a XIX. század uralkodó eszméinek írója inkább sértésnek, mint kitüntetésnek vehette a kérdésben levőnél jelentékenyebb mű új kiadásánál is oly segédi feladattal való meg-

kínálást. Eötvös nem vette rossz néven a Raumertől jött, önhitt megtiszteltetést, mert Raumer újabb levelében [1] lépéseiről tudósítja a német kiadóknál egy Eötvös tervezte, Analecta című, nem tudjuk miféle nagy munka kiadása érdekében.

Az Uralkodó eszmék megjelenése után·mindjárt Eötvöshöz érkezett levelek között időrendileg első, de tartalmilag is a legjelentékenyebb Radovitz Józsefnek 1851 szept. 12-én kelt levele.

E férfiu körül, tüneményes pályája következtében, Németországban bizonyos mondakör keletkezett. Nem csoda, ha ennek kapcsán voltak egyesek idehaza is, akik azt a képtelenséget komolyan állították, hogy Eötvös vezérgondolatait Radowitz munkái ébresztették. Bánfay Simon, a Pesti Napló szerkesztője 1851-ben, később pécsi közjegyző, magasabb jogi műveltségű, kifogástalan jellemű férfiu, a 60-as években emlegette előttem többször e hírlelést. Legyen azért szabad Radovitzra s működésére bővebben kiterjeszkednem.

Radovitz magyar — a Pallas Lexikon szerint állítólag Radóczy nevű — köznemes család ivadéka volt. Öregatyja a XVIII. század közepén szakadt Németországba ; unokája, József, a Napoleon alkotta vesztfáli királyságban született, részben Párizsban nevelődött s a katonai pályán nagy sikerrel haladva, erős katholikus iránya dacára, a későbbi porosz király, IV. Frigyes Vilmos benső barátja s egy Voss grófnőveli házassága által a porosz udvari arisztokrácia ünnepelt tagja lett.

Radovitz, az egyszersmind sokoldalú író,[2] pályája elején annak a politikai iránynak volt a híve, mely az abszolut monarchia helyett a rendi jogok által korlátolt monarchiát, az állam központosítása helyett a tartományok, a testületek, az egyházak autonómiáját, a francia forradalomnak a történeti jogot tagadó iránya, mindent egyformásító egyenlősítése, racionalizmusa helyett a történeti jog tiszteletét,

---

1) 1853 ápr. 4.

2) L. Gesammelte Schriften. 5 köt. 1853.

a természetes különbségek megőrzését, az ösztönszerűnek, a vallásnak ápolását kívánta. S amily hévvel küzdött a forradalom ellen, époly serény volt annak bizonyításában, hogy a jogegyenlőségből kiinduló, centralizált, alkotmányos monarchiák, különösen a parlamentáris kormányzatuak nem egyebek, mint leplezett forradalmak. A nemzetek bajait a francia forradalom elvei okozták, melyeket ezek megfontolás nélkül tettek magukévá. Csak a visszatérés a nagy forradalom előtti időkre gyógyíthatja a nemzetek sebeit.

A »politikai romantikusok« ez eszméihez azonban Radovitz a nemzeti eszmét is hozzákapcsolta[1]) s azokat 1846-ban névtelenül közzétett sok kiadást ért művében : »Gespräche aus der Gegenwart über Staat und Kirche« hirdette. Ezek alapján akarta IV. Frigyes Vilmos Poroszország reformját 1847-ben megkezdeni. E törekvéseket túlszárnyalták az 1848-iki események s Radovitz kivált a király környezetéből s a közszolgálatból, nehogy a király modern, alkotmányos szándékait kétségbevonják, egyben maga is elfogadta az egyszerű alkotmányos monarchiát, annak alapjára helyezkedett Frankfurtban, mint a jobboldal vezére. A német nemzeti egység létesítése viszi vissza újra a kormányzat körébe 1849-ben. Midőn azonban királya Ausztria előtt meghátrálni kész, eltávozik külügyminiszteri állásából 1850 november 2-án, Manteuffelnek engedi át az olmüci megalázkodást s közzéteszi 1851-ben »Neue Gespräche aus der Gegenwart über Staat und Kirche«-t.[2])

E mű és Eötvös »Uralkodó eszméi« majd egy időben jelentek meg s bár Radovitznak alapiránya utóbbi munkájában az elsőhöz képest jelentékeny símulást mutat az új kor szükségeihez, még ebben is a legnagyobb elvi ellentétek mutatkoznak Radovitz és Eötvös között. Csak a teljes értetlenség beszélhet hát arról, hogy Eötvös vezéreszméit Rado-

---

[1]) Meinecke, Weltbürgerthum und Nationalstaat. 1908.

[2]) L. Bluntschli, Staatswörterbuchjában Kaltenborn cikkét, továbbá Bluntschli, Gesch. d. allgemeinen Staatsrechtes. 593—596. l.

vitz munkái ébresztették. A nálunk fölmerült e képtelenségen azonban kevésbé fogunk csodálkozni, ha halljuk, hogy az »Uralkodó eszméket« némelyek Németországban is szerző konzervatív irányzata megnyilatkozásának akarták tekinteni, mely Eötvös multjával nem egészen egyezik. Schmidt Julian Grenzbotenje (1854. 3. füz. 421. l.) kél e részben védelmére. »Eötvöst semmi. tekintetben nem szabad ahhoz a párthoz számítani, mely magát konzervatívnak nevezi... A reakció, mely a könyvben kétségtelenül nyilatkozik, nem valamely párt, hanem a politikai ideálizmus ellen általában irányul. Az eszméket, melyek élete nagy részében őt is mozgatták, de amelyekben a közvetlen tapasztalás által csalódott, éleselméjű dialektikának vetette alája s arra az eredményre jutott, hogy egymásnak ellentmondanak s ha nekik a szenvedélyek kezében szabad folyást engedünk, az egész civilizáció fölbomlására vezetnek.«

Eötvös és Radovitz munkáihoz visszatérve, utóbbinak kérdéses munkája később is jelent meg, mint Eötvösé, hisz ez 1850 végén majd teljesen ki volt nyomva, amannak előszava 1851. március 28-iki keletü. Az 1846-iki pedig bár szintén a francia forradalom s az állami mindenhatóság, túlhajtott központosítás eszméi ellen küzd, mint Eötvös, bár utóbbi is civilizációnk keresztény alapját oly nagyra tartja, ha nem is teszi a vallást az állam alapjává, mint Radovitz, műveik között csak némely kritikai eredményekben, de sem az elvi alapokban, sem a módszerben, sem a végcélban nem lehet rokonságot találni.

Igen élesen hangsúlyozza ezt Radovitznak Eötvöshöz intézett, elismeréssel teljes, de bizonyos előkelő tartózkodással írt levele. Alapnézeteiben osztozik s a mód, amint Eötvös az állam természetét, a napi és pártvéleményektől függetlenül, kutatja, Eötvösnek jelleme és belátása iránt egyformán tiszteletet kelt. A második kötetet meg kell várni, de annyit már is megjegyezhet, hogy az államtudományokat a tiszta tapasztalati tudományokkal egy sorba állítani nem látszik teljesen kielégítőnek (erschöpfend). Az államtudományban a lényeg és forma között különbség teendő. Az elsőt

változatlanul tartalmazzák az isteni törvények a kinyilatkoztatásban és az egyes ember lelkiismeretében. Az igazságosság és szeretet törvényei az államra is érvényesek; az az állam, mely ezeket megtartja, szabad. Másként áll a dolog a formára nézve, melyben e követelmények megvalósulnak, e forma változó. Ezen alapeltérés választja el Eötvöstől, különösen eltér azonban tőle a nemzetiség fogalmának korunkra és ebben Németországra való alkalmazását illetőleg. A levél köszönettel végződik Eötvös közeledéséért, mely őt, Radovitzot, a jelenkor legtiszteletreméltóbb politikai gondolkodójával hozta össze.

A német egység oly jelentékeny harcosának, aminő Radovitz volt, levelében kifejezett e nézetei rövidletben adják egyidőben megjelent művének, »Neue Gespräche aus der Gegenwart«, legfőbb tételeit, melyeket ideiktatok.

»Igazságosság és rend teszik az igazi állam lényegét és ez kiformálja magát.« (Neue Gespr. 2. Th. 192. l.) »A forma, legyen az a régi rendi vagy az alkotmányos monarchia, vagy a korlátlan despotizmus formája, nem nyújt biztosítékot se igazságosság és rend, se külvédelem és belbiztonság iránt.« (U. o. 194. l.) Radovitz felfogásának ellentétessége Eötvösével legjobban a nemzetinek meghatározásában jelentkezik és itt Radovitz fölényét kétségtelennek tartjuk. »A nemzetiségi elv, ha elválasztatik egyéb politikai feltételektől, a szerződések szentségétől, a katonai és kereskedelmi érdekektől, a történelmi fejlődés egész menetétől, elégtelen s nagyon ártalmas lehet. Ellenben ezekkel az eleven végtagjaival összekötve az állami élet lelke és Európa jelen korának épen az a szignaturája, hogy a nemzeti, mint magasabb, mert szellemibb fokozat emelkedett az állami élet többi feltételei fölé.« (U. o. 207. l.)

»Aki a nemzetit az ember legfőbb törvényévé teszi, az megreked a pantheizmusban, az élet földi megjelenésének istenítésében. Nekem azonban a földi élet csak átmeneti állapot. De a földi életnek vannak tényei, melyeket lelkiismeretesen vizsgálunk és figyelembe vennünk kell. E tények közt pedig szememben az emberi nemnek származás, nyelv,

erkölcs, történelem által elkülönült ága, a nemzet a *legfőbb.*« (U. o. 209. l.)

A szavát fontolva válogató egykori porosz miniszter, a párbeszédi formában is mélyreható államböleseleti gondolkodó Radovitznak fenntartásokkal nyújtott, de éppen ezért igen becses dícséretét valóságos ditirambus követi a kutató búvár és a finomtollú szépíró között középúton álló Fallmerayer részéről[1]) Hazánknak e melegszívű barátja, az orosz cári s a középeurópai bizantinizmusnak fáradhatlan ostromlója, a németegységi mozgalmakban rövid ideig bírt müncheni tanszékétől megfosztott tanár,[2]) Eötvöst a XIX. század Montesquieu-jének nevezi. Éleselméjűség tekintetében — úgymond — egyenlő előképével, klasszikus tudományosságban, a régiség ismeretében fölötte áll, az érvek meggyőző erejét s a politikai tapasztalatok gazdagságát illetőleg pedig tízszeresen felülmúlja gall előzőjét. Kár, hogy magyarul iratott s oly nyelvre fordíttatott, amellyel szintén nehéz megbirkózni.

Az inkább szubjektív benyomásokat, mint tárgyilagos megokolást tartalmazó levél utolsó pontjának Eötvös is érezte igazságát. Tett is lépéseket mindjárt a megjelenéskor, de később is, hogy munkáját a német közönségen túl is ismertté tegye, de különösen hogy az abban leginkább érintett francia közönség elé vihesse, mely ekkor németül még egyáltalán nem olvasott. A francia nyelv útján ellenben egyszersmind az egész művelt világra is megközelíthetővé vált volna. Montalemberttel volt eziránt levélváltása. Levelezésükből azonban Eötvösnek épen 1865. szeptember 19-iki levele hiányzik, mely az ügyet megmozgatta s csak Montalembert szeptember 29-iki leveléből értesülünk arról. Wie sehr ich Ihnen für die Mühe (dankbar) bin, így ír, mint hosszas levelezésük alatt mindig, németül Montalembertnek szeptember 29-iki levelére válaszolva, 1865. november 5-én, die Sie

---

[1]) 1851 okt. 14.

[2]) L. Trefort, Emlékbeszéd és tanulmány. Emlékbeszéd Fallmerayer Jakab Fülöp felett.

sich geben mein Werk übersetzen zu lassen, kann ich Ihnen nicht ausdrücken. Da ein grosser Theil des Buches sich mit den politischen Zuständen Frankreichs beschäftigt, ist mir jedes Urtheil, welches von da kommt doppelt wichtig.

Montalembert ugyanis szeptember 29-iki értesítésében hivatkozva a szeretetteljes csodálatra, melyet a XIX. század uralkodó eszméi benne keltettek s melyet Eötvös eléggé ismer, teljes erejét ajánlja föl, hogy fordítót és kiadót is találjon. Montalembert ugyanazévi december 5-iki és 1866.február 23-iki és július 3-iki leveleiben további kísérleteiről ír, melyeket a fordítás érdekében tett, melyek azonban eredménytelenek voltak.

Eötvös, hogy munkájáról illetékes francia ítéletet kapjon, úgy látszik, a legilletékesebb helyre, Tocqueville-hoz is fordult. A XIX. századi francia politikai bölcseletnek ez a legnevezetesebb munkása, aki hazáján kívül is oly általános hatással volt a világ összes népeinek alkotmányos reformtörekvéseire. Eötvösnek ez a legközelebbi szellemrokona azonban nem kapta meg Eötvös levelét s csak Montalembert útján értesült ily levél létezéséről, aki egyúttal átadta neki Eötvös munkáját.

Tocqueville Eötvöshöz intézett levelében[1]) biztosítja ezt, hogy soha levelét meg nem kapta vagy Montalembert tévedt, midőn hitte, hogy Eötvös neki, Tocquevillenek, írt. Az átadott munkáért, így ír, nagy köszönettel tartozik s anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, a nemes érzelmekről kíván szólni, melyek a munka lelkét teszik. Ezek : a valódi s törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete s a vágy, megtarthatni a keresztény polgárosodásnak ránk maradt örökségét. E kérdésekre nézve szíve mélyéből rokonszenvez Eötvössel s nagyon óhajtja oly valódi tehetségű férfiuval, mint Eötvös, személyesen megismerkedhetni, — s ne tartsa ez óhajt bóknak, lelki szük-

---

[1]) 1858 júl. 1-én St. Pierre-Église, Manche. Trefort, Emlékbeszéd és tanulmány. 59. l. közli a levél érdemleges részét egész terjedelmében, de elhagyja az Eötvös-Tocqueville közti levélváltás viszontagságára vonatkozót.

séglet az, — hogy a nagy problémát, melyet munkájában felállított, vele megbeszélhesse.

Aki Tocqueville gondolatvilágát ismeri, az az Eötvösseli szellemi rokonságnak e biztosításait s az iránta való rokonszenvnek azon erősb kitörését, mely a személyes érintkezés lehetővé tételét mindenkép keresi, egészen természetesnek fogja találni.

A szellemi rokonság megvan, de nagy a különbség is. Non omnibus facies una, nec diversa tamen, qualem decet esse sororum. Az a Tocqueville, aki Amerikának néprajzi, közgazdasági, szellemi és közjogi pozitív tényeiben, a régi Franciaország történelmi adataiban keresi a demokrácia és a szabadság lehetőségét s az az Eötvös, aki az emberi rendeltetés, a keresztény civilizáció szempontjából veti fel e rendeltetés alkotó elemeinek, a szabadság, az egyenlőség, a különböző nemzetiségek együttlétének dialektikáját az államban, vagyis az embereknek ez elemek nevébeni tülekedését az országló hatalomért, sok egyforma eredményre is kellett, hogy jussanak, mert az emberi élet végső alapjaira, az emberi élet értékeire nézve, amint azokat a kereszténység megállapította, megegyeznek.

De Eötvös, a lélekbúvár költő, az ókor bölcseletével, az újkor politikai irodalmával, a nemzetek történetével, mindenekfölött azonban az uralkodó eszmék szükségképi következményeinek mesterileg megrajzolt képével vértezett kutató és tanító, a meleg vallásos érzésű keresztény távolabb lát, mint Tocqueville, aki, mint maga írja, Pascal, Montesquieu, Rousseau kizárólagos társaságában írja a »Demokrácia Amerikában« című munkáját.[1])

Eötvös szemében az állami mindenhatóságnak az újkorban elfogadott elve, a szocialista törekvések a pogányság föltámadását jelentik. Tocqueville perspektivája nem világít be ily távoli tájakat; mikor a »Demokráciá«-t írta, s még soká vallásilag közömbösb, mint Eötvös, az emberi lélek

---

[1]) Tocqueville, Oeuvres et correspondance. I. köt. 338. l. A Louis de Kergorlay.

belső problémáival különösen nem foglalkozott, aggodalmai inkább a társadalmi és állami rend időleges zavarai, mint egész civilizációnk rombadőlése miatt vannak. Aki nagy munkájában az egyenlőség fokozatos fejlődését a gondviselés tényének nevezi, csak 1850-ben,[1]) mint a köztársaság minisztere veszi észre, hogy a forradalom, melyet brumaire 18-ával, melyet 1814-el, 1830-al, 1848-al célhoz jutottnak hittek, egyre haladóban van, pedig a tulajdonon kívül mindent elsöpört. De hova akar eljutni? Tocqueville nem tudja s azt hiszi, hogy a kérdés mindenkinek értelmi képességét felülmúlja. Nagyfontosságú emlékirataiban, melyek a 48-iki francia forradalom szocialisztikus kitöréseivel annyit s oly közelről foglalkoznak, ismételve fölveti e kérdést.[2]) »Vajjon a szocializmus ugyanannak a megvetésnek a sírjába fog-e beleesni, mely az 1848-iki szocialistákat oly joggal elnyelte? Felteszem a kérdést, anélkül, hogy rá felelnék. Nem kétlem, hogy modern társadalmunk alaptörvényei hosszabb idő multával erősen módosíttatni fognak ... de sikerülni fog-e őket teljesen eltörülni s helyökbe másokat tenni? Nekem ez kivihetetlennek látszik.«

Eötvös munkájának erősen meg kellett hát ragadnia Tocquevillet, mivel az, úgy hisszük, éppen arra adott feleletet, amit Tocqueville megfejthetlennek hitt. Rokon területet világított meg, de más világosító eszközökkel, mint ő s azon az emberi lélek legnemesebb, örök szárnyalásaival sokat foglalkozott, melyek Tocquevillet ekkor, 1858-ban, midőn Eötvöshöz levelét küldte, jóval inkább érdekelték, mint előbbi munkái írásakor. Élete végéhez közeledett: csak egy hóval előbb nagyfokú vérköpés lepte meg, melyet ő ugyan jelentéktelennek hitt, de mely a valóságban 1859. április 16-án bekövetkezett halálának előpostája volt.[3])

---

1) U. o. 461. l. A. Eugène Stoffels. I.

2) L. Tocqueville, Souvenirs. 95., 111., 208. l.

3) L. Oeuvres et correspondance I. kötetében, Notice sur Alexis de Tocqveville, par Gustave de Beumont és Mgr. Baunard, La Foi et ses victoires, 2. köt. 212—249. l.

Tocqueville e levele, mindazokkal együtt, melyeket bemutattunk, azonban csak előposták; a bennök Eötvös műve iránt külföldiek részéről nyilvánult rokonszenves tisztelet, bámulat, fényes megerősítést nyernek a nyilvánosság terén megjelent külföldi bírálatokban, melyekre ezután áttérek.

III.

Az „Uralkodó Eszmék" visszhangja Fallmerayernél és Laboulaye-nál.

Ha nem is a legilletékesebb, de időrendileg első s szerfölött rokonszenves külföldi bírálatban Eötvös »Uralkodó eszméi« Fallmerayer Jakab Fülöptől részesültek.

A Trapezunti császárság történetének, a Keleti töredékeknek eleveneszű, messzelátó írója, a mozgékony utazó, a szellemes publicista hijával volt az Eötvös megítéléséhez szükséges állambölcseleti magaslatnak. Sokkal inkább azoknak a viszonyoknak hatása alatt állott, melyekbe a 48-as német események sodorták, hogy bírálatában Eötvös valódi értékének megállapítását lehetne keresni. Szinte kizárta ezt sajátságos nézlet- és érzületmódja a keleti és az újkori bizantinizmus tekintetében, mely, mint Trefort, Fallmerayer alapos ismerője és nagy tisztelője is kiemeli[1]), »életének vezériránya lett és egész szellemi munkásságán, egész élete történetén átvonul«. »A bizantinizmus eszméje annyira bevéste magát észjárásába, hogy alig van értekezése vagy kisebb cikke is, melyben nem érintené.«

Fallmerayer fő életcéljával, a bizantinizmusnak, a keletinek épp úgy, mint a nyugatinak leálcázásával, ostromlásával nagyon összhangban vannak Eötvös érvelései az államhatalomnak túlságos kiterjesztése ellen. Mint tör-

[1]) Emlékbeszédek és tanulmányok. Emlékbeszéd Fallmerayer J. F. fölött. 92., 95. l.

ténészt pedig meg kelett ragadniok Eötvös változatos bizonyítékainak.

Fallmerayerben hiányzik tehát a teljes elfogulatlanság, az Eötvös fölvetette problémának, tételeknek a mérlegelésére szükséges elvont gondolkodás.

Fallmerayer impresszionista, szónoki természet, kiben az érzelmi elemet nem fékezi eléggé a higgadt gondolat.

Hosszú bírálatát,[1]) melynek első fele 1852-ben jelent meg, azon kezdi, hogy a világ a magyart illetőleg, akiről a németek már a X. században tudták, mint van a mesebeli kentaurként lovához nőve s mily jól tudja a fegyvert forgatni, lassan-lassan szégyenkezve rájött arra is, hogy a magyar, elütőleg más népektől, az uralmat és dicsőséget többre becsüli az életnél. Az élni szerető teutonok a magyaroknak ez elsőbbségét, hogy nemzeti büszkeségükért lelkesen a halálba készek rohanni, nem irigyelték volna, ha a Németországban hiányzó e két fényes természeti adomány: hadvezéri zseni és államférfiui képesség minden várakozás ellenére nem megint a legutóbbi magyar förgetegben jött volna felszínre.

Fallmerayer a saját nemzetét ily modorban csipkedő fejtegetéseit folytatva s a németek vigasztalásául gúnyosan fölemlítve, hogy a magyarok időszerütlen vakmerőségükért lakoltak, végül megállapítja, hogy az irigység fullánkja mégis megmaradt a német kebelben a saját szegénység és az idegen tehetség miatt és Eötvös könyve e fullánk mérgességét nem fogja csillapítani.

Ha Németországban, a tudománynak dúsan fölhalmozott tárházu hazájában a német tudomány valamely celebritása írta volna, senki sem csodálkozik rajta. De föl kell tűnni, hogyan támadhatott Magyarország kedvezőtlen művelődési viszonyai között egy ilyen érett, derék munka, melyet ha franciául s különösen a francia munkákat jellemző modorban iratott volna, Montesquieu Esprit des Lois-ja mellé, s egyes részleteiben föléje lehetne helyezni.

Kár hogy a tartalmas munka eszmegazdagságát, éles logi-

---

[1]) Gesammelte Werke. II. köt. 195—222. lap.

kai következetességét az elnyujtott, végnélküli szakaszok igen fárasztóvá teszik. Ahol a fantázia pihen s az értelmi logika kizárólagosan uralkodik, ott, amennyire csak lehet, dolgozzon a szerző rövid szakaszokkal s kihegyezett szentenciákkal Montesquieu-t vagy Riehl W. H.-et véve mintául.

A jelen bajainak orvoslására Eötvös mindenekelőtt szükségesnek találja — s ez Fallmerayer nézete szerint munkájának különösen becses része — az európai államok politikai eszmemenetét a latin császárság megalapításától napjainkig megrajzolni. Anélkül, hogy világosan megmondaná, vagy talán akarná, Róma és Bizánc ellentétét állítja előtérbe. Nyugat-Európa, hangsúlyozza Fallmerayer, a latin egyház teremtménye, ez oltotta be a népekbe a szellemi hatalom — habár csak passzív — ellenállásának gondolatát az anyagi erőszak ellenében.

Igy találja meg Fallmerayer élete vezérgondolatát Eötvösnél, s szinte ujjongva sorolja föl ennek történelmi levezetéseit, melyekből — Fallmerayer szerint — világos, hogy a nyugateurópai emberiség nem engedi bensőséges hajlamait a bizantinizmus által elfojtatni, sőt szükségét érzi, hogy a vak természettel a szellemet, a megfagyott merevségnek a mozgást, a sötétséggel a világosságot, a nyerseséggel a finomodást, az önkénnyel a jogot állítsa szembe.

A magyar író fölvetette dilemma, folytatja Fallmerayer, — mely szerint vagy hamisak azok a művelődési alapfogalmak, azok az uralkodó eszmék, melyeket a nyugateurópaiak a fizikai erő ellenében követtek s az egész nyugateurópai keresztény civilizáció nagy eltévelyedés, avagy tudomány és országló művészet tévedtek, nem értették ez uralkodó eszméket s az állam berendezésében a helyes útról letértek, — zavarba fogja ejteni a forradalmi állambölcselőket s liberális gyakorlati politikusokat. Ne higyjék azonban, fejtegeti helyeslőleg Fallmerayer, hogy Eötvös a dilemmát a bölcselmi spekuláció segélyével akarja megoldani, hanem kétezer év történelmének tapasztalataival, egy szóval az államtudományokra nézve az akar lenni, ami verulami Boco a természettudományokra volt.

Eötvös munkájának valószínüleg nagy jövője lesz, valóságos politikai Oedipus az, így minden várakozás ellenére egy évvel előbb előre megmondta, hogy a hadsereg véget fog vetni az alkotmánynak Franciaországban, ami még inkább neveli szerző tekintélyét és hitelét.

A második kötetnek túlnyomólag az államberendezés elveit fejtegető részletei már nem ragadják meg annyira Fallmerayert, mint az elsőnek történeti levezetései s azoknak inkább ismertetésével, mint helyeslésével vagy bírálatával foglalkozik. Fallmerayer egyéniségére jellemző azonban, hogy a második kötetnek annyira fontos történetbölcseleti részéről, az utolsó könyvről, amelyben az emberiség fejlődésének törvényeit kutatja Eötvös, a bírálat egyáltalán nem emlékezik. E nagyszabású hat könyvnek általános szempontjai, úgy látszik, igen távol álltak Fallmerayernek Róma és Bizáncra határolt látkörétől.

Az állam berendezésének elvei tekintetében azt emeli ki ismertetésében főleg Fallmerayer, hogy az állam föltétlen hatalmát s az egyén hatalmát, vagyis szabadságát a Nerva császár iskolájához tartozó Eötvös azáltal egyenlíti ki, hogy az állam hatalmát a legszűkebb körre szorítja, de e körben föltétlennek kívánja, mindazt ellenben, ami ezen túl esik, az egyén hatalma, szabadsága részére foglalja le. Eötvösről szintén elmondhatni, amit Nervának érdemül tudott be Tacitus: Res olim dissociabiles miscuit: principatum et libertatem.

Vajjon lehetséges-e az állam hatalmának ilyen erős és huzamos megszorítása?

Fallmerayer dagályos, német nehézkességgel szellemeskedő, de nem egy igaz szempontot is tartalmazó hosszadalmas bírálatát így végzi: »Ha a világ állami ügyekben valaha megokosodik, ami természetesen nincs még eldöntve, akkor az bizonyára csak azon az úton fog bekövetkezni, amelyet Eötvös mutat«.

A bizantinizmus e nagy ostromlójával rokonlelkű volt Eötvösnek nálunk sokkal ismertebb francia kritikusa, Laboulaye, akinek méltatásánál rövidebben időzhetünk,

mert kritikáját megjelenése idejében behatólag ismertette Lukács Móric a Budapesti Szemle 1860-iki folyamának XI. kötetében. Molnár Antal pedig az egész tanulmányt: L'état et ses limites, melyben Laboulaye kritikája foglaltatik, magyarul kiadta 1869-ben.

Laboulaye életének vezérgondolata az ötvenes évek óta az amerikai szabadság lett, a politikai és az egyéni egyaránt. Ő, a francia jogtörténeti irány kezdeményezője, a tekintélyes jogi szaktudós és közjogi publicista megírja magyarra is fordított munkáját, Észak-Amerika történetét, hogy az ott az állami gyámkodás szuverén rendszerével ellentétben meghonosodott iránynak honfiainál propagandát csináljon, sőt a regény formájához is folyamodik, nálunk is közkedveltségnek örvendett szimbólikus műveivel: Párizs Amerikában, Pudli fejedelem.

Lukács Móric Laboulaye tanulmányát ismertetve, annak első részét majdnem egészen Eötvösből merítettnek találta, ami ugyan túlzás, tény azonban, s erészben Lukács Móricnak teljesen igaza van, hogy Laboulaye nagy elismerését Eötvös irányában nemcsak az foglalja magában, amit róla mond, midőn Humboldt Vilmos és Mill Stuart fölé emeli, hanem az, hogy Laboulaye Eötvösnek »tanait, elveit, eszméit, sőt okoskodásának egész fonalát magáévá teszi«.

Azt csakugyan elmondhatni Lukács Móriccal, hogy Laboulaye-nak 102 oldalra terjedő értekezését »egészben és részeiben Eötvös nézeteinek és eszméinek szelleme lengi át«.

Az amerikai intézményekért lelkesülő, vallásos Laboulaye természetszerűleg vonzódott Eötvös eszméihez, az 1859. olasz-francia-osztrák háború pedig mint franciának fordította rokonszenvét a magyar Eötvös felé.

Laboulaye így legalább nem esett a Revue des deux Mondes ismertetőjének hibájába, aki különben is röviden, az 1854. október 15-iki füzet borítékán végzett Eötvössel, s fölemlítve, hogy magyar, tiszteletreméltó helyet jósol neki Németország publicistái között. A munkán ugyan jelezve van, hogy magyarból fordította a szerző maga németre, de a francia bíráló erről megfeledkezve, a magyart

nyilván a német egyik törzsének tekintette, aminő még a porosz, a bajor stb.

A Revue des deux Mondes kritikusát bővebben hallani egyébként igen kivánatos lett volna, mivel a néhány soros ismertetés írója nem áll Eötvössel oly rokon alapon, mint Laboulaye.

Szerinte is ugyan Eötvös eredeti tudott lenni a politikai és szociális intézményeknek 1848 óta elcsépelt témájában; elismeri, hogy élénk és mélyreható a szelleme; szereti a finom elemzéseket, anélkül, hogy miattuk a világosságról lemondana. A szabadságot és egyenlőséget, az összpontosítást s a fajok hagyományainak föléledését, kérdezi Eötvös, hogyan lehessen összeegyeztetni ez ellentétes törekvéseket, melyek mindenütt egyszerre jelentkeznek? E nagy problémát fejtegeti Eötvös, gyakran új és mindig szellemes szempontokról. Amily világos és szabatos azonban a publicisták rendszereinek bírálatában, e világosság elhagyja következtetései megvonásakor. Határozatlan (vague) elvekkel zárja le munkáját és a kereszténységtől tudja Isten minő belső átalakulást vár, melynek eredménye a megingott társadalmak megerősítése lesz. A szabatosság e hiánya mellett is, a nemes vélekedések, melyek Eötvöst egész művén át vezetik, emelkedett értelem tanuságai.

Laboulaye-t, hogy végre reá térjünk, nem bántják ily aggodalmak, mint a Revue des deux Mondes rövidesen végző, de odavetett megjegyzéseivel is nem avatottság-nélkülinek látszó kritikusát. Laboulaye történelmi tanulmányában arra az eredményre jut (L'état et ses limites, 47. l.), hogy a modern népeknek, mióta jogegyenlőséget s a politikai jogokat megszerezték, nem a hatalom, hanem a szabadság hiányzik. A hatalom és szabadság közti viszonynak hamis, helytelen meghatározása fáj a kontinens népeinek is, ezért akarja a legjelentékenyebb külföldi íróknak szavát hallatni, akik között az Eötvösé a legeslegjelentékenyebb.

Eötvös a szabadság problémájának adja az elsőséget, erre vezeti vissza az egyenlőségét és a nemzetiségét is s azt sokkal átfogóbban tárgyalja, mint Mill.

Az állam, vagyis a hatalom, ez Laboulaye eszmemenete Eötvösről, azért létezik, hogy kifelé a nemzeti függetlenséget, befelé mindenkinek jogait megvédelmezze. Ehhez egyesített, összpontosított nagy erőre van szüksége. Melyek erejének határai? Ugyanazok, amelyek legitim hatalmát megvonják. Az állam nem a társadalom, se nem az egyes; az egyéni és a társadalmi élet kívül esik hatalma körén.

Az államnak csak ezeken kívül lehet föltétlen vagy más néven összpontosított hatalma. Ahol a függetlenség és a közbéke forog kockán, joggal mondhatni, hogy az állam az összes polgárok összessége, hogy a közjó mindenkinek java. De nem így van egy más téren. Amint belügyi kérdésekről van szó, melyek a közös biztonságot nem érintik, az állam akarata még ahol az általános szavazatjog uralkodik is, csak a többség óhajtása, mely gyakran igazságtalan s a kisebbségek és egyének elnyomására vezet.

Hol találhatni hatályos biztosítékokat a politikai többségek ellen? Laboulaye teljesen megelégszik Eötvös feleletével: az állam hatáskörének megszorításában. Más szóval az állam túlhatalmával, a centralizációval, ha az a nemzeti függetlenség és belbéke védelmén túlterjeszkedik, szembe kell állítani az egyén szabadkormányzatát, az önkormányzatot, a selfgovernment-et, melyre a franciának szava nincs, mert olyasmije sincs, amit az önkormányzat szó jelent.

Mi áll annak ellent, hogy az államnak e reformja megvalósuljon? Az előítélet. A görög és római eszmék, ezeket találni meg a köztársasági és szocialista elméletek fenekén. Ezek az elméletek a népnek képzeleti szabadságot adnak, valóságban az állam despotizmusát szülik. A forradalmat lefegyverezni, az emberiségnek a haladás útjára térni csak azáltal lehet, ha az egyén fölszabadul, ha az egyéni szabadságok tért nyernek.

Az egyén szabadsága, az egyéni élet szentsége keresztény eszme, a pogányság nem is gyanította. A pogány eszme s a keresztény eszme viaskodik újra a világ uralmáért. de a győzelem nem lehet kétséges. Mert mit keresnek a népek

a forradalmakon keresztül, az egyenlőség, a nemzetiség, az alkotmány jelszavai alatt? Mi egybet, mint a szabadságot? Ez volt civilizációnk indítója, ennek teljesülte, a szabadság keresztény eszméjének valósulása, nem megsemmisülése felé haladunk.

Laboulaye-nak e méltatása nyilván nem kritika, hanem visszhang. Rokonszenves, meleg taps, mely a nagy munkának csak igazságait veszi észre, de hiányairól, vagy tán helyesebben mondjuk hézagairól sejtelme sincs.

Eötvös munkájának nagy hiánya, hogy a szabadság és hatalom azonosságát föl nem ismeri s azonosságuk megbomlásának, szétválásának okait a történelem folyamán nem is kutatja. Eötvösnek a szabadság csak elvont fogalom, nem tény alakjában illik be gondolati épületébe, mert mint lírai költőt, pszichológust az emberi lélek szándékának tisztasága, belső jósága érdekli kiválólag s a jót, a szépet a nemest szubjektív ideálizmusában mint jövőre megvalósítandót látja csak, a részben megvalósultat, a tökéletlenül létrejöttet csekélyre becsüli.

Laboulaye gondolatiránya hasonló. Nem veszi észre ennélfogva, hogy a nemzeti függetlenség fenntartása nem vitán felül álló követelmény, hogy az internacionalizmus áll vele szemben. Hasonlókép elkerüli az ő figyelmét is, hogy a belbéke, közös biztonság megzavarása éppen abból következhetik be, mert az egyéni szabadság, az egyéni önkormányzat rendszerében az emberek egyik része az egyéni szabadságot, az egyéneknek egymáshoz, nem pedig az államhoz való viszonyát különbözőképen óhajtják rendezni s annak törvényes szabályozásában, mely az államnak, a törvények alkalmazásán kívül, az egyének egyenlő szabadságába semmi beavatkozást nem enged, megnyugodni nem tudnak.

Eötvös sem vette e körülményt figyelembe, aki pedig munkája kiindulásául az egyéni és a kollektív tulajdon harcát választotta. Az emberek szabadságukat az egyéni tulajdonban, mint ennek főalapjában kereshetik, egyik részük a föld birtokában, a másik ingókban és puszta értékekben láthatja inkább biztosítva. De épp úgy vezetheti

őket a családi, a nemzetségi vagy mint nevezzük az ősi tulajdon, a testületi tulajdon szeretete, amint másrészt földbirtokos, iparos, pénztőkés a maga tulajdonának elsőbbségét, sajátosságát vitathatja s szabadságukat különleges tulajdonuk követelményeinek biztosításában találhatják s a belbékét azért zavarják meg, mert a szabadságnak az egyik rész az ilyen, a másik amolyan alapját kívánja.

Az egyéni szabadságra fektetett társadalomban oly belső ellentétek támadhatnak, melyekbe az államnak nemcsak azáltal kell beavatkozni, hogy a zendüléseket, lázadásokat megakadályozza, a törvényes rendet helyreállítsa, hanem hogy a tulajdonnak e külömböző rendszerei és fajai közt igazságot tegyen, amivel azok egyéni szabadságát a legerősebben megszorítja, akikre a nekik tetsző tulajdoni renddel ellenkezőt létesít.

A mondhatni csekély kivétellel egy népből alakult francia államra nem probléma a több népet magában foglaló, nemzetiségekkel megrakott állam egysége. Laboulaye is, mint Eötvös, az egyéni szabadsággal véli megoldhatni a nehézségeket, amelyek ily államban fölmerülnek. Ámde a célnak, a jónak az a közössége, melyet Laboulaye Eötvös után az állam függetlenségének érdeke által az összes polgárok közt meglevőnek állított, az államtól elszakadni akaró nemzetiségekre nézve már nem áll fenn. Az állam függetlensége nem következik, mint ők hitték, az egyén szabadságából, a kettőt nem lehet egymásból se levezetni, se egymásra visszavezetni; államnak, nemzetnek más a szülő oka, mint az egyéni szabadságnak. Épp oly kevéssé egyeznek meg az egyéni szabadság elve alapján az együttélés követelményeire, a közbékére nézve a külömböző népek, ha egy államba foglalvák össze. Az egyéni szabadság elvéből ily esetben az állam felbomlása s legfeljebb a népek szövetsége következik. Ha pedig egy államban együtt tartatnak, ebből az egyes népek s a hozzátartozóik egyéni szabadságának megszűntetése, korlátolása folyik, annak a népnek az előnyére, mely az államnak kifelé a külpolitikáját, befelé a törvények és intézmények alapjellegét megadja.

IV.

Az „Uralkodó Eszmék" és Stein Lőrinc társadalomtana.

Laboulaye kritikája hiányait szociális tekintetben pótolta egy svájci francia Cherbuliez, a nemzetiség szempontjából egy német jeles gondolkozó, Schmidt Julián.

Cherbuliez, úgy is mint nemzetgazdasági, úgy is mint a politikai tudományok egyik elismert búvára, teljesen hivatott volt Eötvös megítélésére.

A régi, tekintélyes svájci folyóiratban, a Bibliothèque universelle de Genève-ben valóságos tanulmányt szentel neki.

Az Uralkodó eszmék első kötetének megjelenése után az 1853-iki folyam februári füzetében, Stein Lőrincnek Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich című nevezetes munkájával kapcsolatban, mely egy utóbbi kiadásban Begriff der Gesellschaft und die Geschichte stb. cím alatt jelent meg, negyvenhárom oldalon (149—192) kapjuk e munkák méltatását. Cherbuliez figyelmét Eötvös jobban fölkelti, mint Stein, ami a lapok sokkal nagyobb számában is nyilatkozik, melyet az Eötvösnek szánt rész elfoglal.

Az 1855-iki folyam októberi füzete folytatja és befejezi az időközben megjelent második kötet bírálatát, mely egy egész íven át folyik. (180—197. l.)

Valódi szakbírálattal van dolgunk. Cherbuliez-t erősen megragadta a két nevezetes írónak egyidőben megjelent munkája s a dolgok mélyére látó elméjével bármily külömböző cím alatt, külömböző módszerrel, szellemmel, sőt külömböző tárggyal foglalkoztak azok, rögtön fölismerte köztük a kapcsolatot s együtt vette őket, mint a jelen és a jövő magyarázóit bírálat alá.

Ez egymás mellé állítás mind a két íróra egyformán megtisztelő.

Cherbuliez-nek Steint és Eötvöst egybekapcsoló bírálata ismertetése előtt szükségesnek látszik a két gondolkodási mód rövid áttekintése és találkozásuk mikéntjének föltüntetése.

Stein volt az, aki 1842-ben megjelent »Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs« című művében fölismerte, hogy a szocialisztikus törekvések nem rajongók múló kapkodásai, hanem a nagy francia forradalom által fölszabadult, ipari jellegű, pénzgazdaságú társadalomnak szükségképi alakulásai s e részben Eötvös fölött áll, aki a szocialista jelenséget egészben az egyenlőség helytelen értelmezéséből magyarázza. Mivel minden társadalom rendje a javak forgalma szerint igazodik, — ezt hangoztatta Stein későbbi, Cherbuliez bírálta munkájában is (XXII. l.) — a termelés átalakulása a XIX. században természetszerűleg magával hozta a szocialista törekvéseket. Marx is a Stein fölismerte helyzetből indult ki egész irodalmi működésében, Steinből meríté vezérgondolatát, csak mellőzte Stein tanaiból mindazt, amit ez az emberi szellem erejében, az egyéni személyiség önállóságában annak ellenébe állított, hogy az ember a maga gazdálkodásának rabja legyen.

Korunk legfőbb problémájára, a társadalomnak szocialista vagy individualista irányú továbbfejlésére nézve Stein vezető szellem volt, amennyiben e fejlés az emberi élet gazdasági alapjaitól függ.

Viszont Eötvös az európai emberiségnek s abban a társadalomnak kevésbé a gazdasági, mint a szellemi, erkölcsi erőktől függő fejlődését kutatta a tudományban egészen új szempontok szerint. Amint Stein a gazdasági javak forgalmával, vagy amint ma mondjuk, a gazdasági termelés rendjével a maga szabadságát fönntartani akaró egyéni személyiséget állította szembe, azonképpen Eötvös az államnak materialisztikus, neki mindenhatóságot tulajdonító pogány felfogásban látta az emberi haladás veszedelmét s ennek elhárítását az egyéni önállóságnak, keresztény bensőségnek, civilizációnk ez alapjának új életre kelésétől várta.

Stein tisztábban látott a társadalom gazdasági alapjai, a haladásnak gazdasági föltételezettsége tekintetében, Eötvös viszont annak benső, szellemi, erkölcsi erőire nézve. Találkozott azonban Steinnal, akit csak a második kötetben idéz (Összes munkái, A XIX. század, II. köt. 39, 42. l.) s akivel

külömben is ellenkező úton halad, arra nézve, hogy a gazdasági élet szocialista berendezése megöli a haladás legfőbb tényezőjét, az egyént.

Stein is a XIX. század ellenmondásait kutatta, de azokat másutt találta, mint Eötvös. Ez ellenmondások Stein szerint nem az uralkodó eszmék félreértéséből és helytelen alkalmazásából erednek, amint Eötvös hitte, hanem abból, hogy az ember mindenkori tényleges állapota és a rendeltetése, más néven szabadsága között oly nagy a távolság, hogy e távolságot csak a mindenkori társadalom hidalhatja át. Ámde ugyane társadalom és az egyes szabadság vágyából újra ellentét következik, névszerint a XIX. században a társadalomnak akkori állapotából, különösen egyéni tőkére alapított kereseti rendszeréből. A jogilag szabad, de tőke nélküli egyén a tőkések hatalma alá kerül és e szabadtalanságból csak azáltal menekülhet ki, ha maga is tőkéhez jut. A szociáldemokrácia hibája abban van Stein szerint, hogy a munkás és a tőkés ellentétét végképp meg akarja szüntetni, ami a javak létrehozásának, a gazdaság természetéből folyó törvényeivel ellenkezik. »Az emberiség a merő munkát — a munka útjáni fejlődés nélkül — nem változtathatja át egyszerüen tőkévé, mert ezáltal éppen azt ásná alá, hogy a munka önmagából tőkét fejlesszen, pedig az emberi nem gazdagsága ezen nyugszik és aki ez ellentétet megsemmisíteni akarja, az emberi közület életét semmisíti meg.« (L. Begriff d. Gesellsch. II. kiad., LXXVIII. l.)

A szociáldemokrácia a munkások szabadságát hiába akarja az egyéni tőke megsemmisítésével megalapítani. Kezébe kerítheti az államhatalmat, létesíthet diktaturát, de a gazdasági javak létrehozásának törvényeit nem változtathatja meg.

Stein is az állam hatalmának túlterjesztése ellen küzd tehát, de annak lehetetlenségét a gazdasági termelés természetében találja, másrészt távol áll attól a gondolattól, mely Eötvöst vezeti, hogy a politikai jogokban való egyenlőség elvileg hibás lenne, továbbá attól is, hogy az állam a függetlenség és belbéke oltalmazására szorítkozhatnék.

A szociális reform, melyet követel, névszerint annak lehetővé tétele, hogy a tőkenélküli munkás munkája útján tőkéhez juthasson, az államnak a belbéke puszta fenntartásán túl az egyéni szabadságba mélyen benyúló hatáskört jelöl ki.

Stein gondolkodásmódja, amellyel az egyéni szabadság mellett s az állam mindenhatósága ellen küzd, teljesen konkrét, amit különösen mutat, midőn az egyenlőségről szól. Az eszményi állapot az emberre szerinte abban áll, hogy a szellemi és gazdasági javakat, mint személyiségének részint föltételeit, részint tartalmát elérhesse és birhassa s általuk személyiségének eszméjét megvalósíthassa. »Ez eszmény nem az egyenlőség eszméjének megvalósítása . . . Az egyenlőség eszméje nem fogalom, hanem (esetleges) történelmi tény. Nem mint valami igazságnak van élete, hanem mint történelmi ténynek ; megvannak neki, mint ilyennek, a különös előfeltételei, megvan az ideje, ameddig tart, megvan az elmulása.« (Begriff d. Ges. II. kiad., CXXV. l.)

Eötvös gondolkodásmódja ezzel homlokegyenest ellenkező, neki szabadság, egyenlőség, nemzetiség nem tények, hanem mindenekfölött igazságok és fogalmak, melyek azonban rosszul értelmeztettek. Igy az egyenlőségről szólva : »Az egyenlőség eszméje — mondja Eötvös — talán posztulátuma az észnek, vagy inkább az érzelemnek, de annyi bizonyos, hogy nem tény, mellyel a természetben találkoznánk.« (Ur. eszm. 42. l.) teljesen ellentmond Steinnak. E fogalmakból helytelen értelmezésük következtében az egyéni szabadság megsemmisítése, az állam túlhatalma s vele polgárosodásunk rombadőlte következnék be. E következményeket Eötvös az uralkodó eszmék hibás fogalmazásában bennrejlőknek törekszik föltüntetni. A történelmi események, melyek a 48. utáni szomorú állapotokban az európai népekre szakadtak, logikai következményei voltak a hibás értelemnek, melyből a nemzetek az uralkodó eszmék tekintetében kiindultak.

Nem a történelmi eseményekből magyarázza ki Eötvös az eszméket. A szabadság, egyenlőség, nemzetiség absztrakt fogalmaiban, ha helyesen értelmeztetnek, föltétlen igaz-

ságokat lát, amelyekkel az európai népek történelme teljes ellentétbe jutott, s ez ellentét szülte azt a vá'ságos állapotot, melyben egész polgárosodásunk kockán áll.

A nagy történelmi készlet, mellyel Eötvös dolgozik, annak igazolására szolgál, hogy a népek ez absztrakt igazságok ellen vétettek, nem arra, hogy ez igazságok az emberiség életének szükségszerű, nélkülözhetlen követelményei.

A XIX. század uralkodó eszméiben Eötvös tulajdonkép nagyszerű polemiát folytat Rousseau elmélete ellen s annak a politikának cáfolására, melyet a népek ez elmélet alaptételei szerint folytattak. Eötvös támadását munkája legelején, az I. fejezetben a francia forradalom s ennek teoretikusa, Rousseau ellen intézi. Annyira világos ez e fejezetből magából, de ha valakinek ez iránt kételye lenne, még inkább a fejezet első jegyzetéből. »Francia nézetek, uralkodnak — így szól e jegyzetnek e tekintetben legfrappánsabb helye — az államtudományokban s Franciaországban, mint mindenütt, Rousseau elvei képezik alapját az államra vonatkozó minden elméletnek. A Contrat social befolyását a Rotteck-Welcker-féle Staatslexikon szelid liberalizmusában s a szélső kommunizmus legvadabb kifakadásaiban egyiránt feltaláljuk.« (Összes munkái, XIX. század, I. kötet, 35—42 l.)

A Rousseau-i absztrakciókkal Eötvös azután más absztrakciókat állít szembe. Igy azt, hogy a szabadság lényegében egyéni s egyszersmind negatív, másoktól való mentességben áll. Egyenesen mondja is (Összes művei. Uralkodó eszmék I. kötet, 60. l.), hogy a szabadság és egyenlőség fogalma egyaránt tagadáson alapszik. Ily további absztrakció, hogy az egyenlőség — bár ennek értelmét nem írja körül elég világosan — csak annyiban fogadható el, hogy az egyest az államban sem előjoggal, sem külön teherrel nem illethetni. Vagyis az egyenlőséget csak mint az egyéni, de nem mint a politikai szabadság egyenlőségét ismerhetni el, mert az különben a korlátlan népfelség elvét jelentené, s logikai következetességgel az emberi viszonyok tényleges egyenlőségének követelésére vezetne. Végül a

nemzetiség az európai népeknek az az irányú törekvése, melynek legnehezebb ugyan az értelmét adni, de melyet még is abba az absztrakcióba foglal össze, hogy alapja az illető népnek önmagáróli hite, felsőbbségének érzete, kiváltságos helyzet kivánata más népekkel szemben s az uralkodás fölöttünk. A nemzetiségi törekvés s a nemzeti elv egy alapon nyugszanak.

Mindezen absztrakciók, melyekhez azonban Eötvös mint reális, konkrét tényekhez és okokhoz ragaszkodott, a valóságnak csak egy-egy momentumát, mondjuk oldalát fejezik ki, így az egyéni szabadság azt, hogy ez az emberi élet magasabb színvonalra jutásának alapeleme, hogy nélküle nincs becse a politikai szabadságnak sem. Az egyenlőségnek csak az egyéni és nem a politikai életre alkalmazását, amit Eötvös posztulál, csakugyan igazolja az állam és társadalom természete, melyeknek kapcsolatai a vezetők és vezetettek mellőzhetlen és szükségképen egyenlőtlen viszonya következtében az egyenlőség elvont elvét áttörik, de meg még sem semmisítik s a lehető egyenlőségre törekvés a természetes korlátok között az emberi életben üdvös haladásra vezethet. A nemzetiségi elvben rejlő kiváltsági és uralkodási elemet méltán emelte ki Eötvös, de elmulasztotta e kiváltság alapját és jogcímét, az egyes nemzetiségnek erre való belső érdemesültségét. kiemelni.

Legfőképen abban állott Eötvös eszméinek elvontsága, hogy az emberi élet egyik alaptényezője, az egyén mellett ennek másik alaptényezőjét : a társadalommá szerveződött s országló hatalommal élő, tényleg konkréte létező nemzeteket, ezek rendeltetését, még pedig egyenkint külön rendeltetését az emberiség s az egyes külön nemzetiségü ember életében s az egyes egyén önállóságával szemben nem vonta be számításai körébe.

A nemzetekben ugyanis csak emberek, egyes csoportjának önfelsőbbségük, önkiválóságukróli hitét, hiuságát és más nemzetek fölötti uralmi törekvését látta, az államnak e nemzeti léttel való szoros kapcsolatát mellőzte, az államnak függetlenségre törekvését magyarázat nélkül hagyta,

holott e függetlenségnek csak külön nemzetek tekintetében van értelme. Végül az államot merőben az egyénnek, mint ilyennek s az egyének szükségletei kielégítésére szolgáló társadalom védelmére szolgáló hatalmi eszköznek tekintette.

Hogy az állam, vagy az államot eszméjének legmegfelelőbb állapotában nézve, amikor az egy külön társadalomnak, egy külön nemzetnek országló hatalma, hogy az állam ilyenkor egy-egy nemzet szellemének megtestesülése, ez Eötvös gondolatkörében hiányzik. Ugyancsak kimaradt ebből annak a ténynek fölismerése, hogy a nemzetnek hitéletében, moráljában, jogában, költészetében, gazdálkodásában nyilatkozó törekvései, egy szóval kulturája teszik az országló hatalom, az állam cselekvésének végső indító okait. És amennyiben a nemzet mindenkivel, saját tagjaival s más nemzetekkel szemben keresztül bírja vinni ez indító okoktól vezetett akaratát, hogy az állam ilyenkor a nemzet kulturájának nem egyszerű rendőre, hanem, bárcsak irányzó, szabályzó — s nem mint az egyén létrehozó, alkotó tevékenységű — munkatársa, a nemzetnek és országló hatalmának ez a szerepe az emberi életben kimaradt Eötvös nézőpontjáról a képből, melyet az európai emberiségnek a népfelség s a szocialista törekvések által megzavart helyzetéről rajzolt.

De Eötvös absztrakt tételeiben, ha nem is az egész igazság, de az igazságnak oly döntő momentumai rejlettek, melyekből az európai népek tévedéseit meggyőzőleg lehetett kimutatni.

Igy az egyéni szabadság szükségességének megdönthetlen igazságából következetes gondolkodással s a történelmi adatoknak azzal a tárházával, melyek fölött Eötvös egyaránt rendelkezett, meggyőzően ki lehetett mutatni a szocialista törekvések kulturaellenes voltát, amennyiben azok az egyéni tulajdon eltörlésére irányultak, ki lehetett mutatni, a népfelségnek azonosságát a monarchikus despotizmussal, mihelyt a demokratikus köztársaság magának az egyén, a kisebbség fölött az egyéni szabadság által nem korlátolt hatalmat tulajdonít.

Ezen az úton haladva, az egyéni tulajdon intézményének védelme közben, annak bizonyításával, foglalkozva, hogy a szocialista törekvéseket a politikai szabadság fenntartásával nem lehet valósítani s azok akaratlanul is a diktaturára vezetnek, amint III. Napoleonnal tényleg vezettek, Eötvös útja szelte Stein Lőrincét, aki a tőke keletkezésének, a termelésnek vizsgálatából indult útra s találkozott Eötvössel az egyéni tőke szükségességének elismerésében, találkozott vele abban, hogy a szocialista törekvéseket csak diktaturával lehet megvalósítani, de hogy ennek uralma huzamos nem lehet, mivel amit e diktatura fenn akar tartani, a gazdasági javak létrehozásának természeti törvényeivel ellenkezik.

V.

B. Eötvös történet bölcselete és módszere Cherbuliez világításában.

Cherbuliez-t meglepi (Bibl. univ. 1853 février, 154. l.) a két gondolkodó e föltünő találkozása, bár ő azt részben másként látja, mint mi itt föltüntettük, nevezetesen nem jelzi Eötvös és Stein más irányú kiindulását s mindennek dacára beálló találkozásukat.

Steinnal szemben, kit pedig igen nagyra becsül, Cherbuliez-nek, a genfi bourgeois republikánusnak, rokonszenve sokkal inkább Eötvös felé fordul. Annak nem tudja bizonyos fokú csatlakozását a Rousseau elveit követő demokráciához megbocsátani. Az egykori ellentét Genf és Rousseau között csillámlik föl a XIX. századi genfi Cherbuliez-ben, aki nem tud csatlakozni Steinnak tanácsaihoz sem a társadalmi rendnek oly irányú reformja tekintetében, amely az anyagi előnyöknek egyenletesebb eloszlását eredményezné, »mert ez egyenlőtlenség a haladásnak nemcsak következménye, de okozója is, elannyira, hogy ez egyenlőtlenséget bármi törvényhozási rendszer által hatályosan orvosolni anélkül nem lehetne, hogy vele egyszersmind a társadalmi élet

főmozgatója meg ne bénittatnék s az emberiség a barbárság felé vissza ne tolatnék.« (Bibl. un. 1853 févr. 163. l.)

Eötvössel tart a demokratikus köztársasági állam mindenhatósági tanai ellenében is. Azzal az Eötvössel, akihez hasonló pozitív és világos gondolkodó — Cherbuliez szerint — kevés találkozik Németországban, aki egyben mély, eredeti, türelmes, amilyenek bárhol ritkán az emberek.

De nemcsak Steinhez viszonyítva, Cherbuliez hosszú tanulmánya, nehány pontot kivéve, önmagában is helyeslő, magasztaló előadása azoknak az igazságoknak, melyeket Eötvösnél talált.

Cherbuliez magasztalása annál értékesebb, mert néhány kifogása teljes elfogulatlanságáról, az ismertett jelenségeknek s Eötvös adta magyarázatuknak Eötvösénél tisztább, kielégítőbb felfogásáról tanuskodik.

Eötvös nagy munkájának alaptévedése, hogy a szabadságot és hatalmat elvben ellentétesnek, negatívnak, mástól való függetlenségnek, pozitív hatalom és tartalom nélkül szűkölködő lehetőségnek tartja, melyet az egyén elért, ha abba az állam, az állam elért, ha abba más állam nem avatkozik, vagyis ha az egyén az államtól, az egyik állam a másik államtól független. Pedig e függetlenség a szabadságnak csak előfeltétele, valósága ellenben a lehetőségnek fölhasználása, hogy az egyén vagy az állam céljaikat tettleg valósítsák s azok valósuljanak is.

Ezt ismeri föl Cherbuliez, midőn tanulmányát bevégzi. Sajnálva válik meg az abszolút becsü műtől, annak épp oly szellemes, mint mélységes írójától, de némi habozással és tapogatózva bevallja, hogy a szabadság népszerű fogalma, mely alatt az államhatalom birtokát is értik, nem oly hamis, mint aminőnek Eötvös gondolja. »Amit Eötvös igazi, legitim, gyakorlati egyenlőségnek akar tekinteni, csakis esetleges, lehetséges, valósítható egyenlőség s így okvetlen alábbvaló, mint az aktuális és megvalósult egyenlőség. A szegény embernek bizonyára jól fog esni a gondolat, hogy szabad neki szerencséjét megalapítani, de egyenlőnek fogja-e azért magát azokkal tartani, akik már megalapították?

Nem fogja-e magát az egyenlőséghez közelebb jutottnak érezni, ha teljesen ugyanazon politikai jogokkal ruháztatik föl, ha az állam kormányzatában ugyanazt a részt nyeri, mint a gazdag. A szegényre a lehetőség szintén gazdaggá lenni, valójában esély, amely külső körülményektől függ, melyek fölött akaratának hatalma nincs.« (I. h. 192. l.)

Cherbuliez itt nyilván szintén nem látja teljes tisztaságában a szabadság problémáját, melynél fogva az mindig hatalom, de sejti. Sőt elhomályosítja az által, hogy az egyenlőséggel, egy elvont fogalommal kapcsolja egybe, nem pedig a szabadságnak valamely konkrét tárgyával, p. o. a tulajdon, az életpálya, a hitvesmegválasztás, a hit szabadságával.

Amit Cherbuliez itt homályosan lát, azt világosabban fejezi ki a második kötetről adott (Bibl. univ. 1855 oct. 180—197. l.) szintén terjedelmes s nem kevésbé hizelgő bírálatában. Eötvösnek tételét fejtegetve, hogy az emberek öntudatlanul, akaratuk ellenére tévesztették össze a szabadságot és a politikai hatalom birtoka utáni törekvést, sajnálattal jelenti ki, »hogy e részben Eötvös felfogását, egy nemes lélek illuzióját, aki hisz a társadalmi tökéletesedésben, mert személyes tökéletesedéséről biztos tudata van, nem oszthatja.« (Id. h. 193. l.)

Majd így folytatja: »Midőn Eötvös az újkori társadalmak uralkodó irányaiban a keresztény eszméknek jutó részt megállapította, nekünk úgy tetszik, nagyon megfeledkezett arról a részről, mely azokban az ember természetes ösztöneit megilleti. Ahelyett, hogy a kereszténységnek tulajdonítsuk a szabadság és egyenlőség azon eszméit, amelyek civilizációnkat mozgatják, úgy véljük, a sikert, melyet elért s a befolyást, melyet gyakorolt, a kereszténység a saját elvei és az ember ösztönei találkozásának s annak köszöni, hogy az emberi lény belső szabadságát s minden ember egyenlőségét Isten előtt s az egyház kebelében szentesítette.«

»A szabadság szükséglete, valamint az egyenlőségé érzéki vágyaink és gőgünk formái csak. A szabadság szük-

séglete a kivülünk levő dolgokra hatásnak oly szükséglete, amelyben akaratunkat másnak akarata nem akadályozza. Vagyis az a szükségletünk: tetszésünk szerint fordíthatni a külvilág dolgait vágyaink kielégítésére. Az egyenlőség szükséglete abban áll, hogy egyéni értékünket, akár a belsőt, akár a külsőt, magunk nagyra kívánjuk tartani, illetőleg arról másokban ily felfogást kívánunk ébreszteni, ami a gőg.«

»Az embernek alapjában sem a szabadság, sem az egyenlőség nem elég; mert a szabadság szükséglete az uralkodás szükségletével olvad össze, az egyenlőség a felsőbbségével. Vagy inkább az uralkodás nem egyéb, mint egy embernek szabadsága a másokéra, ezek kárával, kiterjesztve, a felsőbbség meg egy egyén értékének túlzása a közvélemény által más egyének értéke rovására. Nos, mi a köze a keresztény morálnak az uralkodás és felsőbbség ezen szükségleteihez, melyeket egyenesen kárhoztat, mint bűnöket, mint az emberi nem ellenségeit?«

Cherbuliez e kifogásaival rámutat Eötvös szabadságfogalmának hiányára, közel jár annak igazi természetéhez, ha nem is találja meg. Sőt az által, hogy az uralomnak csak érzéki vágyakban, nem a jóban, a felsőbbség vágyának csak a képzelgő önhittségben, nem igaz értékek után való törekvésben látszik indító okát helyezni, a szabadság igazi természetét ugyan még inkább összezavarja, s Eötvösnek helyes tételét a kereszténység tanainak s az uralkodó eszméknek kapcsolatáról alaptalanul vonja kétségbe.

Az egyéni uralomnak és felsőbbségnek ellentéte a keresztény morállal ugyanis csak látszólagos. A keresztény belső szabadság az uralomnak legmagasabb foka, az örök igazságnak a jellem, az akarat kivívta uralma minden mulandó, véges fölött, az a végtelen erő, melyet a hit, a kegyelem fakaszt a hivőben. Annyira ismeretesek az evangeliumi tételek: »Minden, aki bűnt cselekszik, szolgája a bűnnek.« — »És megismeritek az igazságot és az igazság megszabadít titeket.« — »Ti szabadságra hivattatok.« — hogy Cherbuliez tévedése mellett időzni fölösleges. Ugyancsak megvan a keresztény egyenlőségben annak a felsőbb-

ségnek érzete is, amelyet Cherbuliez abban nem lát, a fogadott istenfiuság által, melyre az ember a megváltás által magasztaltatik föl. »Végtelen szereteténél fogva azzá lett (Krisztus), amik mi vagyunk, hogy azzá tegyen minket, ami ő.« Az emberről már a második század óta folyton hirdetett e hit a keresztény alázatosságbani egyenlőség mellett a felsőbbség érzetét is föl kellett keltse.

Eötvös Uralkodó eszméinek II. kötetet nagyrészt a központosítás vizsgálata tölti be. Cherbuliez a legnagyobb elismeréssel adózik e vizsgálatnak. Az e tárgyra nézve az érvelések és bizonyítékok legteljesebb, legjobban rendezett egészét nyujtja az összes munkák között, melyek az összpontosítással foglalkoztak. Cherbuliez figyelmét azonban nem kerüli ki a hiba, mely Eötvös gondolatmenetébe becsúszott.

»Igaz-e, kérdi, hogy a kormány ereje mindig az államnak kisebb-nagyobb egységétől függ? Mintha Eötvös három önálló dolgot, melyet külön vizsgálni célszerű, a központosítás neve alatt összekevert volna? úgymint a törvényhozás egységét, a társadalmi életnek az állam kormányába való áthelyezését és a tulajdonképi központosítást.« (I. h. 190. l.)

Cherbuliez-nek teljesen igaza van. Eötvös kezéből a hosszú tárgyalás alatt kisiklik a tulajdonképi központosítás, vagyis az állami akarat és cselekvés egységének kérdése s vizsgálata a központosítás neve alatt az állami hatalom határainak vizsgálatává válik, így midőn azzal foglalkozik, csak az államnak szabad-e oktatni? nem volna-e jó az egyéni tulajdont megszüntetni? az országos kormánynak kell-e a községekben is a közigazgatást végezni?

A két, illetőleg három önálló dolognak ily egybevegyítet tárgyalásából azonban nemcsak oly kisebb hátrányok származtak, aminőkre Cherbuliez rámutat, nézetünk szerint, melyet egyebütt bőven kifejtettünk (Politika II. kötet. 221—224. l.), része volt e tárgyalásnak a hibás elvi kiindulásban, melyet az Andrássy-kormány, Eötvös sugallatára, a parlamenti kormányrendszer és a megyerendszer összeegyeztetése tekintetében választott.

A történelem bölcseletének legmostohább sors jutott irodalmunkban. Eötvös Uralkodó eszméinek utolsó, nagyterjedelmű, a 91—217. lapokat elfoglaló VI. könyve valóságos oázisként tűnik föl tudományunk e részének sivatagán. De magának a műnek is legbecsesebb része, Eötvös szellemének legértékesebb gyümölcse. Cherbuliez kétkedőleg áll vele szemben.

»Eötvös abban a hitben él, így szól Cherbuliez, hogy a haladás törvényét megtalálta s e törvény, szerinte, vissza kell vezesse a modern társadalmakat a polgári szabadsághoz, vissza arra az ösvényre, melyet a középkor óta elhagytak... Igen, ha a mostani társadalmak csakugyan haladásban vannak s ha e haladásnak valóban a polgári szabadság utáni vágy a mozgatója. De e premisszák híjában, melyeket Eötvös valóban fennállóknak, igazaknak, mi ellenben téveseknek tekintünk, csak a hanyatlás törvénye marad meg, mely a történelemben világosan látható s amelynek hatását éppen Eötvös oly bámulatosan leírta, magyarázta, bizonyította műve első kötetében.« (Id. h. 197. lap.)

E szkeptikus, ellenmondó felfogását nem kívánja indokolni s így nem követel annak ily komoly tárgyra nézve föltétlen hitelt, hisz e tárgy egész civilizációnk jövőjét foglalja magában s az olvasót Eötvös munkájára utalja, mert Eötvös, a lelkiismeretes, a mély, az éleseszű gondolkodó, az eseményekben részes tapasztalt államférfi, az elméletek fáklyáját s a történelem adatait egyaránt értékesítő tudós korunknak e főkérdését mindenesetre abban a terjedelemben tárgyalta, melyet az megérdemel. (Id. h. 197. l.)

Amíg Cherbuliez ekként Eötvösnek az egyéni szabadság, e szabadságbani egyenlőség, továbbá ezeknek keresztény eredete, valamint az emberiség haladása tekintetében elfoglalt optimista álláspontját szkeptikus ellenvetésekkel inkább csak kérdésessé teszi, addig Eötvösnek az államtudomány módszeréről vallott tanait határozottan elítéli s ítéletét az első kötet fölött mondott bírálatában hosszasan indokolja.

Báró Eötvös műve bevezetésében, így szól Cherbuliez, a politikai tudományok abszolút elégtelenségét hirdeti s ezt annak tulajdonítja, mert nem a bacoi módszert alkalmazták, nem a tapasztalásból indultak ki. Ez nagy csalódás. A történelmi módszer sem biztosabb, mint a deduktív. Ugyanazon történelmi eseményből teljesen ellenkező általános törvényeket olvashatni ki s a történelmi alapon felállított e törvények helyességét is csak a jövő igazolja, az egykoruakra nézve tehát különös bizonyító erejük nincs s nem jobbak, mint a deduktív, spekulatív úton nyertek.

Cherbuliez szerint azonban Eötvös művében csakugyan nincs egy sor metafizika s ahelyett, hogy mint Stein, elvont eszmékből indulna ki, Eötvös határozottan elítéli mindazokat az elméleteket, melyek ily alapon épültek. Eötvös műve csakugyan egyetlen a maga nemében, mert bölcseleti spekulációi egyesegyedül tényekre, a történelemre, a tapasztalás adataira alapítvák. Téved azonban Eötvös, ha azt hiszi, hogy az ő történelmi módszere azonos Baconéval, melyet az a fizikai, a természetrajzi tudományokban létesített, mert a politikai tudományokban kísérlet lehetetlen lévén, az Eötvös hirdette tapasztalati módszer sem áll másból, mint a tények megfigyeléséből.

De ugyanezt cselekszi a deduktív úton haladó politikai bölcselő is, aki oly valódi tények nagyobb tömegét megfigyeli, amelyekben egy bizonyos oknak a hatását véli föltalálni. Ebből egyetemes tényként (comme fait général) ez ok hatásának módját és akaratát vezeti le s végül az egyetemes tényből logikai következtetéseket, alkalmazható elméletet von le.

A különbség ezen módszer és a tapasztalati közt abban áll, hogy utóbbiban nem mennek vissza egy általános tényig, hanem az észlelhető tények között azokat keresik, amelyekben ugyanazon okok hatását veszik észre vagy hiszik észrevehetni, hogy ezáltal azt, ami bennök közös, fölismerjék és hogy e közös okozatokat elvekké, okfőkké emelhessék. (Bibl. univ. 1853 févr. 173. l.)

Ha Cherbuliez bírálatának értékét megítélni akarjuk, azt előbb jelzett szkeptikus ellenvetésein kívül nem kis részben Eötvös módszerének beható bírálatában lehet találni. Cherbuliezt, mint módszeresen fegyelmezett búvárt, nem vezette félre Eötvösnek, mint Csengery mondta, minden nép, minden időszak életkönyveiben a nagy járatossága, gazdag történelmi adattára, melyből a XVIII. és XIX. század államtudományának hamis tételei ellen támadó fegyvereit merítette, sem a baconi módszer lelkes ajánlása az Uralkodó eszmék bevezetésében.

Cherbuliez ugyan arra nézve téved, mintha Eötvös művében egy sor metafizika sem volna, amiben Csengery is osztozik s ezt különös érdemül tudja be Eötvösnek, vagy mintha nem indulna ki elvont eszmékből. (Id. h. 172. l.) Mert az akarat szabadsága, az erkölcsi törvény szentsége, az egyéniség föltétlen becse, az egyenlőség eszméje, a kereszténység alaptanai, hogy csak a legfőbbeket említsem, amelyekre munkája építve van, részint metafizikus természetüek, részint elvont eszmék.

Cherbuliez e tévedésében nem osztozott Eötvösnek erős magyar bírálója, Brassai, valamint abban sem, hogy Eötvös csak a történelmi módszert követné, vagy éppen a baconit. Brassai terjedelmes, mélyreható bírálatában különös súlyt helyezett annak kimutatására, hogy Eötvös nem az induktív módszert használta, hanem deduktív tételekből vont következtetések s ezeknek történelmi adatokkal támogatott bizonyítása útján iparkodott célját elérni. (L. Brassai bírálatát az 1851. Magyar Hirlap 522—528. számok.)

Cherbuliez ily gyökeres ellentétbe nem helyezte magát Eötvössel, mint Brassai, akitől Eötvös az ő módszerének e lesújtó bírálatát, mint Brassai nekem ismételten említette, igen rossz néven vette.

Cherbulieznek, az idegennek kritikája legjobban magyarázza Eötvös neheztelését Brassaira. Cherbuliez nem vonta kétségbe, hogy Eötvös az induktív módszert követte, sőt oly megjegyzései által, hogy munkájában nincs metafizika, hogy nem indul ki absztrakt tételekből, mint Stein, — ami

ugyan Steinra nézve sem volt igaz vagy legfölebb annyiban, mint Eötvösre — megerősítette Eötvöst hitében, hogy műve induktív alapon áll. Cherbuliez csak azt vitatta, mint láttuk, hogy az államtudományt más módszerrel is lehet művelni. Ha Eötvös elfogultnak tartotta magát saját módszere helyessége és az iránt, hogy e módszert követte, Cherbuliez-t, a deduktív módszer hívét, ily elfogultság vádja nem érhette, aki bár nem hitt, mint Eötvös, az induktív módszer egyedül üdvözítő voltában, egyenesen, kifejezetten nem tagadta, hogy Eötvös azzal érte el eredményeit. Ellenben Brassai ezt is tagadta, azt akarta Eötvös művében leszállítani, amit Eötvös ennek nagy eredményeinél is nagyobbra tartott, azt az eszközt, az induktív módszert, melylyel, úgy hitte, egyedül lehetett e nagy eredményeket elérni s mely eszköz megmutatása által az államtudomány búváraira jövőben a tudomány útját annyira megkönnyítette.

Nem tartotta-e Cherbuliez szükségesnek Eötvös e tévedését, mintha ő egyáltalán nem használná a deduktív módszert, kifejezetten, egyenesen kiemelni? Valószinű: közvetve megtette azt.

»A gondolkodónak, akia multban keresi a jelen magyarázatát, így szól egyebek közt Cherbuliez, megvan az előnye vagy inkább hátránya, hogy e jelent tökéletesen ismeri. Nos, nehéz lesz elkerülnie, hogy ez az ismeret ne irányítsa kutatásait, tudtán kívül is azokat az általános tételeket sugallva neki, melyekre azoknak jutniok kell.« (Bibl. un. 1853 févr. 152. l.)

Midőn Cherbuliez így jellemzi a történelmi módszert s a benne rejlő deduktív elemet, Eötvösét sem veszi ki. De már teljes határozottsággal említi több helyen a szillogisztikus módszert, melynek Eötvös oly nagy teret enged.

»Igen világosan jellemezve a tévedéseket, melyek annyi államalkotmányban, annyi tudományos munkában, annyi nyilvános beszéd és tüntetésben mindazokra nézve, akik századuk gyermekei akartak lenni, politikai hitcikkekként szerepeltek, szerző a három tétel bizonyítására tér, melybe könyvének lényege van összefoglalva... Mindez szoros

logikával van levezetve s éppen ezért szét nem szedhető. Az olvasót a szillogizmusoknak oly szabályos és szoros láncolata vezeti az ismertről az ismeretlenre, hogy e láncolatból lehetetlen valamit az egésznek megbontása nélkül elvenni.« (Bibl. univ. 1853. févr. 178. l.) »Érvelése szoros, kötött, kimerítő . . . valóságos lánc, melynek gyűrüi magukban erősek és erősen egymáshoz fűződtek is, de egyenlők formára s körülbelül ilyenek nagyság és súly tekintetében is. Erősen megfeszített figyelem kívántatik egy 550 oldalas köteten végigkövetni az élesen és kimerítően formulázott tételek sorozatát, melyek mindegyike egyben mint következménye szerepel azoknak, amelyek megelőzik és mint premisszája azoknak, amelyek követik.« (Bibl. univ. 1855. oct. 180. l.)

Cherbuliez is világosan látta hát, csakúgy mint Brassai, Eötvösnek szédítő szillogizmusait, fejtörést okozó dilemmáit s egész munkáján átvonuló éles dialektikáját, melyek valamennyien inkább a deduktív, mint a tényeket halmozó induktív módszer eszközei. S ha mégis csak az ellen foglalt állást, hogy az »államtudományban, mint Eötvös eredményként hangoztatta, a haladásnak egyetlen biztos eszköze szintén csak a tapasztalás lehet«, (I. köt. 21. l.) »ez pedig csak úgy lehetséges, ha egészen más útra térünk át, mint amelyen a tudomány eddig haladhatni vélt. Non est spes, nisi in regeneratione scientiarum«. (U. o. 24. l.) ezt abból magyarázhatni, mert Eötvös éppen ezt annyira előtérbe állította.

Eötvös a módszer nagy kérdését, bármily helyesek legyenek arról fejtegetései, mégis csak mellesleg tárgyalta s midőn Hobbes, Rousseau, Puffendorf, Helvetius tanai és módszere ellen síkra szállva, a történelmi tapasztalást, a gyakorlat általi igazolást mindenekfölött szükségesnek állította, megfeledkezett az engedményekről, melyeket maga is a spekulációnak, az elmélkedésnek, a deduktív és szillogisztikus módszernek tett.

»Tisztán gyakorlati tudományban nem transzcendentális szemlélődést, hanem tapasztalást kell vezérül választani; csak ez biztosíthat arról, hogy az elvek, melyekből elmél-

kedés közben kiindulunk, valóban helyesek.« (I. köt. 24. l.) »Ha valaki abban eredetiséget akar látni, hogy gyakorlati kérdésnél ... a puszta elméletből merített okokon kívül a gyakorlattól is kérek tanácsot.« (I. köt. 25. l.) »Sem azt nem akarom mondani, hogy a gondolkodás egyik vagy másik formája az államtudományban hasznavehetetlen, sem azt, hogy az indukció az ismeretnek egyetlen eszköze.« (I. köt. 28. l.)

Eötvösnek ez engedményei határozottan lerontják módszertani kiinduló pontját. Hogy róluk megfeledkezett, abból magyarázható, mert műve célját nem az állami élet legfőbb elveinek megállapításába, hanem a tudomány megállapította elvek tényleges alkalmazhatásának vizsgálatába helyezte, névszerint abba, miként lehet az 1848-iki forradalmak után előállott tényleges helyzetben az államtudomány elveit megvalósítani, minő tényleges irányban kell az európai államok újjáalakítását kezdeni.

A fenti nyilatkozataiban ugyanis a transzcendentális szemlélődést, az elmélkedés szülte elveket csak annyiban veti el, amennyiben azokat a tapasztalás sem támogatja, az elméletet, ami alatt nyilván deduktív, szintétikus eredményeket ért, nem mellőzi föltétlenül, de mellettük a gyakorlattól is kér tanácsot.

Eötvösnek e megfeledkezése a spekulációnak tett engedményeiről egyúttal ösztönszerű érzése annak, hogy alapjában véve publicisztikus jellegű munkájában oly sok, tisztán tudományos, nemcsak a gyakorlati alkalmazás körébe eső vizsgálat és megállapítás találtatik. Eötvös nem tartotta munkájának e két elemét eléggé szeme előtt, midőn az állam lényegére, mivoltára, céljára, életjelenségeire, szervezetére általában vonatkozó vizsgálatok tekintetében is föltétlenül s épp úgy követelte a baconi módszert, mint azok tekintetében, melyeket az iránt folytatott, mik a jelen kor különleges exigenciái az állam berendezésére nézve.

Eötvös ugyan egyenesen azt mondja: »A cél, melyet magamnak kitűztem, egyáltalában nem az: oly államformát feltalálni, mely az állam eszményének *minél tökéletesebben*

megfeleljen; hanem csak *a jelen kor viszonyainak leginkább megfelelő állam szervezetét keresem.*« (I. köt. 25. l.)

Ezzel szemben tény, hogy Eötvös az állam azon rendezésén kívül, mely a jelenkor viszonyainak leginkább megfelel, az állam céljával, jogalapjával, az államhatalmak egységével és megoszlásával, de magukkal az uralkodó eszmékkel, a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiséggel a jelenkortól eltekintve, általában, mint az emberi élet örök jelenségeivel is foglalkozott és azokra nézve általános igazságokat részint megállapítani törekedett, részint ily kitételek alakjában: »Teljes meggyőződésem szerint« (I. köt. 24. l.) »a puszta elméletből merített okok«, (u. o. 25. l.) mint hipotéziseket fölvett. Az ily általános igazságokat, elveket, hipotéziseket maga is szemlélődés, elmélkedés útján, vagy amint mondja, a puszta elméletből nyerte, alanyi meggyőződésből merítette.

Cherbulieznek teljesen igaza van tehát, midőn Eötvös módszeri álláspontjának helyességét kifogásolta, ha nem mutatta is ki, hogy Eötvös maga sem követte kizárólag az induktív módszert, sőt hogy a szemlélődés, az elmélkedés, a deduktív módszeréhez is folyamodott.

Az Uralkodó eszmék módszerére vonatkozó e végnélküli kontroverziák alapját nyilvánvalólag a nagy mű szerkezeti hiányai okozták. Nincs áttekinthető rendszere, mert alapjában kritika, ezért oly sok benne a dillemma. Továbbá kérdés tárgya lehet, vajjon történetbölcselet-e vagy pedig állam- és társadalomtan? Az emberi közületek statikus és dinamikus jelenségeinek, együttléti és egymásutáni törvényeinek vizsgálata váltakozva, de egymásba fonódva vonulnak el benne szemeink előtt s így a követelt módszerek is összefonva, elburkolva lépnek föl.

VI.

B. Eötvös nemzetiségi tana és a német egységi törekvések.

A mélyreható tanulmánynak, melyben Eötvös munkáját Cherbuliez részesítette, értékes kiegészítője a Freytag Gusztáv és Schmidt Julián szerkesztette nagytekintélyű német folyóiratnak terjedelmes bírálata.[1])

»Igen nevezetes könyvvel van dolgunk ... így kezdi a bíráló, mely mindenütt tartalmas és az új fordulatok által, melyeket ismert és gyakran kimondott eszméknek ád, gyümölcsöző elmélkedésre késztet. A szerző finom fő, éleselméjű a fogalmak boncolásában, találékony távoleső képzetek kapcsolásában ... A történelemben és filozófiában egyaránt otthon van.«

De mindjárt hozzáteszi, hogy a tartalmas gondolatfűzések közben az eszmék végső szálai kisiklanak az olvasó hatalmából, részben tán azon oknál fogva, mert a szerző szellemének nagyobb a finomsága, mint az energiája. Minden törekvése az absztrakciók uralma ellen irányul s végül mégis úgy látszik, mintha az absztrakciók birodalmába akarna menekülni.

Eötvös, folytatja, mint már fennebb is jeleztük, nem a reakció mellett küzd, mint némelyek hirdetik, hanem a politikai idealizmus ellen, mely hamis fogalmakból indul ki s amely ahelyett, hogy azokat a tapasztalás adta okulással helyesbítené, ide-oda forgatja, de végül is más, tetszetősb alakban fönntartja.

Eötvösnek e küzdelme a hamis fogalmak ellen igen üdvös, ha nem esik ugyanabba a hibába, melyben ezek szenvedtek, a rendszertelenségbe. A szabadság, egyenlőség és nemzetiség egymás mellé állítása pedig már ilyen, mert azokat helyesen nem lehet egyenértéküekként egybevetni. A két első kifejezés ugyanis eredetileg egészen negatív vonat-

[1]) Die Grenzboten. 13. Jahrg. III. Bd 1854. 420—427. Lexic. oct. 1.

kozásban fordul elő, merőben a despotizmus nyomása és önkénye ellen irányul, míg az utolsónak, a nemzetiségnek kezdettől fogva pozitív és eszmei tartalma volt.

A Grenzboten bírálata utóbbi szempont helyességének bizonyítására törekszik s ezáltal Eötvös munkáját egészen más oldalról, mindenesetre teljesebben világítja meg, mint eddig említett külföldi kritikusai és Radovitzot leszámítva mindazok, kik munkájáról levélben nyilatkoztak.

Despotikus állam ellenében, mely az összes életviszonyokba benyul, a szabadságvágy, zárt arisztokrácia ellenében, mely a kívüle levőket állandón gyalázattal illeti és megrövidíti, az egyenlőség ösztöne önként föltámad. A dolog természetéből támadó szükségletek ezek, melyek tényleges erővel érvényesülnek és csak később, midőn az emberek mindent általánosítani szeretnek, formáltatnak át eszmékké, hogy a politikának mesterséges hajtókerekeiül szolgáljanak. Ezeknek az így napi politikai célokra kikészített eszméknek abszurd következményeit kimutatni igen könnyű vállalkozás, hisz a képtelenségnek nincs határa.

Ámde magukban véve, így folytatja a bírálat, lényegök szerint ez eszmék nem mondanak egyebet, mint hogy a hatalomtól nem akarunk ok nélkül zaklattatni, továbbá hogy a társadalomban egy osztálynak sem szabad a másikat büntetlenül károsítani. Vajjon ezt velünk született jogból származtatjuk-e? közömbös. Mindenesetre az emberrel született szükségletek, erők s mivel az egyik erő a másiknak elleneszegül, egyik a másiktól függésbe is jut. Ha tehát bizonyos is, hogy a szabadság az egyenlőséggel néha összeütközik, ez még nem rontja le őket, mert minden tényleges, valóságos képződmény az erők egyensúlyából származik.

Eötvös törekvése odairányul: a népszuverénitást e két eszme eredményeként föltüntetni s ezzel egyben azt is bizonyítani, hogy azok egymással meg nem férnek és sikertelenek. Ez tévedés.

A népszuverénitás is kezdetben merő tagadás, merő ellenkezés volt. XIV. Lajos tudósainak tételével, hogy a szuverén alattvalójának föltétlen ura, a népszuverénitást

állították szembe, mely annak a tételnek a tagadása volt s tulajdonkép ugyanazt kívánta mondani, amit Nagy Frigyes tétele foglalt magában, mely szerint a fejedelem az állam hivatalnoka, vagyis hogy személyes érdekét az államé alá kell rendelnie. Igaz, XIV. Lajosnak esztelen fölfogását a szuverénitásról a népre alkalmazták, ennek részére követelve, hogy az országlást a kénye-kedve, szeszélye szerint vihesse, de ily képtelenség mellett a népszuverénitás homályos fogalmában olyasmi is rejlett, ami a történelemnek igaz és jelentékeny fejlődését foglalta magában s ezt Eötvösnek élesebben kellett volna kiemelni.

A Grenzboten bírálata egészen jó nyomon halad, midőn a szabadság és egyenlőség viszonylagos érvényesülését lehetségesnek tartja, midőn a népszuverénitás homályos képzeteiben az emberiség haladására fontos elemeket vél észrevenni. Megjegyzése, hogy Eötvösnek élesebben kellett volna kiemelni a népszuverénitásban rejlő ez üdvös elemeket, tulajdonkép udvarias elhallgatása annak, hogy itt Eötvös egészen más alapon áll, mint amelyből bíráló a népszuverénitásnak e helyes elemeit, névszerint annak a nemzeti individuációval való kapcsolatát kihozza.

A bírálat ugyanis odahegyeződik, hogy a népszuverénitás és nemzeti létre törekvés egy forrásból erednek és mind a kettő az újkornak legnemesebb és legtermékenyebb eszméje. Mert mi rejlik bennök egyéb, mint a gondolat, hazát szerezni és ebben a földi életnek magasabb fokára eljutni, továbbá, hogy e gondolatnak minden más gondolatot meg kell előznie.

Lehet-e nagyobb ellentét, mint a bírálatnak e kiindulása és Eötvös tételei között, amelyek elseje szerint a népfelség azt az elvet jelenti, melynél fogva az egyes polgár részt vehet az állam kormányzásában, ami az egyesek szabadsága szempontjából nem egyéb, mint az a hatalom, mely az egyesek szabadságának korlátokat szab. A második tétel szerint pedig a nemzetiség egyszerüen a mások fölötti kiválóság érzetében rejlik, előítélet, mely faji és vallási különbségekből alakult, a polgárosodás hiányai miatt maradt

fenn, melynek az emberiség egyetemes iránya mellett nincs létjoga, az államalkotásra való igénye pedig egyenesen kolomposok csinálmánya.

Mi volt a Grenzboten szerint a népszuverénitásnak igaz magja s hogyan kapcsolódik ez a nemzetiséghez? Bővebben ki kell terjeszkednünk fejtegetéseire, hogy bírálatát érthetővé tegyük.

A népszuverénitásnak az a felfogása, mintha az emberek a földnek bizonyos részein egybegyültek volna s szerződés útján alkottak volna államot, így okoskodik a bírálat, méltán vesztette el hitelét. Az emberek, amint a történelemben feltűnnek, egy természetes egésznek részeiként s ez egésznek erkölcsei által egybekötve, meghatározva jelennek meg.

Az embereknek ez egybeköttetéseit azonban megbontják a köztük folyó békés és háborús érintkezések s az új alakulásokban nagy szerepet játszik a véletlen, így a középkorban. A fölé- és alárendelés, az uralkodás és alattvalóság, a jogközösség és jogvédelem kapcsolatainak oly tarkasága, valóságos útvesztője támadt ekkor, hogy bár mindenki valamely kapcsolatba, kötelékbe, mai nyelven szólva, valamely államba tartozott, igen nehéz lett volna megmondani, tulajdonképen melyik az a bizonyos állam, amelyhez tartozik. E zavarból az egyes ki akart szabadulni s egy meghatározott, nagyobb, hatalmasabb, külön kötelék után vágyott, melynek független s a természet által adott egységes, közös élete van.

Ily kötelék utáni vágy természetesen azokban gerjedt föl elsőben, akik uralkodni akartak, de az alattvalókra is átszármazott s az abszolút királyságok alakulásához vezetett, mint pl. Franciaországban, — bíráló hozzátehette volna Spanyolországot, — ahol a nemzeti és állami érzés igen korán kifejlődtek. Ahol pedig az uralkodásra vágyók nem bírtak abszolút államot alkotni, ott a népekben az ösztön az állami egyesülésre annál hatalmasabban ébredt föl, mentül több akadály állt annak ellene, így az olaszoknál már a XVI., a németeknél a XVIII. század óta.

A nemzetiség és a népszuverénitás egyaránt abból az ösztönből származott, amelynél fogva az emberek egy-egy különálló, belsőleg összetartozó (substantiell zusammengehörigen) elemeket egybefoglaló, szabad szervezethez, államhoz akartak tartozni.

Ahol az állam, mint Franciaországban, csakugyan egy ilyen természetesen kikerekített, önmagában, különálló (für sich bestehend) egész, ott a népszuverénitás és uralkodói jog (Legitimität) ellentéte nem oly nagy. Ellenben a német törzseket nem egyesítette egy szervezetbe valamely abszolút uralkodó, azért ezeknél a nép szuverénitása s a fejedelmek birtokában levő államhatalom ellenséges elvekként állanak egymással szemben, jóllehet a német törzsek csakúgy mint a fejedelmek, érzik annak szükségét, hogy egy nemzetbe, egy államba olvadjanak, de a két elv, a népszuverénitás mögött rejtőző nemzeti egyéniség s az uralkodók jogai alakjában jelentkező államhatalom között a kiegyenlítést egyelőre nem bírták megtalálni. Az időleges bevégzetlenség, készületlenségből, melyet e két elv viszonya Németországban mutat, nem következtethetni, hogy azokat az élet megcáfolta. Ellenállhatatlan erővel hatnak azok most is s dialektikus fölbontásuk, szétmorzsolásuk helyett inkább a pozitív erőt kellene bennök keresni.

A szellemes szerző, így folytatja a Grenzboten bírálata, túlságosan engedett a csalódás érzetének, mely a világot az újkor államalkotó elvének, a népszuverénitásnak föllépése és hatása következtében elfogta és a népszuverénitásban, a vele járó állami mindenhatóságban a polgárosodás veszedelmét látja. Eötvös téved, midőn az állam beavatkozásának határait oly szűkre kívánja szabni, midőn működését a fennálló biztosítására akarja szorítani s az államtól minden alkotó tevékenységet megtagad.

A népszuverénitási törekvések, az államok nemzetek szerinti kialakulásának kisérletei, melyek által nagyobb közpolgári boldogságot remélnek a népek, éppen nem veszélyesek a polgárosodásra, csak helyesen kell őket érteni, elrendezni.

A polgárosodást igen is veszélyeztették a XVIII. századnak kozmopolita áramlatai, ezek forradalmiak voltak, az összes politikai szervezeteket atómjaikra bontották volna. A népszuverénitás és nemzeti kialakulás törekvései, melyeket a szocialista törekvésektől jól meg kell különböztetni, ellenkezőleg csak látszólag forradalmiak és bomlasztók. Valójában konzervatív és szervező erő rejlik bennök, mert oda irányulnak, hogy az embert önző egyedüliségéből kiemeljék és neki egy élő szervezetben tartalékot nyujtsanak.

E törekvéseket néha romantikus képzetek vagy egyoldalú absztrakciók zavarják. Igy a nemzetiség, vagyis a nyelvi közösség nem elég alap államalkotásra s nem akadt oly radikális német hazafi, aki a világban létező összes németeket egy államba egyesíteni akarta volna. A nyelv közösségén kívül az emberek között közös földterület is szükséges ahhoz, mely egyedül teszi lehetségessé a független, mások akaratától zavartalan nemzeti létet, továbbá kifejlett állami erő. Németországnak az a baja, hogy két ily állami erő is létezik benne, továbbá egy soha nem létezett nagy német birodalomnak romantikus képe, de e kétféle akadály ellenére is a német nemzeti eszme utat fog törni magának s amíg céljához nem ér, a német nélkülözni fogja a legfőbb jót, amelyet az ember elérhet.

Eötvös vészthozónak tartja az újkori fejlődésnek végső rugóját, mely az összes erőknek az államba olvadása felé hajt, a bírálat ellenkezőleg a földi élet magasabb fokát látja abban, amivel Eötvösnek alapos és szellemes munkáját, ennek érdemét kisebbíteni éppen nem akarja. Hisz igen gyakran a beható és következetes kifejtés, mely azonban egyoldalú premisszából indul ki, legerősebben kelti föl bennünk az igazság érzetét, mert a dialektikus átmeneten kívül az ellenkező igazságnak eleven szemléletét ébreszti bennünk.

A Grenzboten kritikájának e végső tétele csakugyan általános igazságot rejt magában s ennélfogva, ha igaz, épp úgy áll e kritikára, mint arra, amit bírálata tárgyává tett. Igaz, de egyoldalú premisszából indul ki, az egyént

lekötő összlétnek, nemzeti létnek eredeti, másból le nem vezethető tényéből. Csak úgy mint Eötvös, aki egy másik igaz, de szintén egyoldalú premisszából vonja le következtetéseit, névszerint az egyes embernek örökké fennálló törekvéséből ez összlét nyomásától, kötelékeitől szabadulni, vagy ellenük — habár bennük és közöttük — legalább mint ellenható, önálló erő, mint külön világ érvényesülni.

Amily igaz, hogy a történetírás nekünk csak összlétbe kapcsolt és pedig belsőleg, lényegileg egybetartozó (substanziell zusammengehörig) emberekről tud hírt adni, épp oly igaz, a másik tény, hogy az ember az összlétbe olvadást nem tekinti egymagában a legfőbb jónak, hanem ezzel egyszerre kívánja külön valójának ez összléttől külön is a megóvását, erősítését, ha ugyan egyenesen nem támad föl az összlét ellen s attól elszakadni, szabadulni nem akar.

A Grenzboten az első tényből, a nemzeti létből, Eötvös a másodikból, az egyéni szabadságvágyból törekedett az emberiség bonyolult életjelenségeit, történeteit megfejteni.

A nemzeti, az összlétnek magyarázó ereje nyilván nagyobb, mert egészen biztos, tárgyilagos, konkrét tényből áll, az Eötvösé azért gyengébb, mert elvont, kiszakított s milliónyi változatában bizonytalan szubjektív aspirációkra támaszkodik.

Az emberek vérségi, gazdasági, nyelvi, érzelmi, értelmi, akarati összléte, kapcsolata látható, fogható. Az egyes szabadulása e kapcsolattól ellenben nem is lehetséges, s amennyiben lehetséges, amennyiben az egyén magának külön világot alkothat, ez végtelen sokféle s azt minden egyes esetben értelmi, nehéz megkülönböztetés, elvonás által állapíthatni csak meg. Összlét nélkül élni, azt, ami miatt ettől szabadulni kíván, elérni az egyes abszolúte képtelen, ellenben az összlétre csak viszonylag tesz különbséget, mennyire olvad belé az egyes. Mihelyt több egyén létezik, az összlétnek valamely neme létrejön, ellenben az egyén önállósulása, szabadsága az összlétben kérdéses.

Hegeli történetbölcselet, a szellemnek a világban immanens, tárgyilagos erejét valló tan kél birokra a Grenz-

boten bírálatában Eötvösnek transzcendens keresztény, Kanti idealizmusa ellen.

Sokkal nehezebb utóbbival az ember belső világán túlmenő jelenségeket, aminők a nemzeti, a társadalmi összlét, viszont amavval az egyén belső világát, ennek önállóságát és értékességét megfejteni.

Eötvös nagy munkájának főhiánya csakugyan ott van, ahol azt a Grenzboten keresi s ahol itthon is két bírálója, Mocsáry Lajos és b. Kemény Gábor, bár nem oly szakavatottan kereste. Ha a nemzetiség érzete előítélet, mely a polgárosodás hiányából maradt fenn, ha az állam nem egyéb külső berendezésnél, mely az egyén lelki önállóságához szükséges különböző javakat biztosítja, úgy az elsőnek megszüntetésén kellene munkálkodni, az államot pedig az emberi lélek a maga bensőségében soha másnak, mint hideg gépezetnek nem tekinthetné.

Ámde a történelem a legmagasabb kulturák korában mutatja a nemzetiségi különválást a legerősebbnek, az emberiséget nemzeti változatokban leggazdagabbnak. Az állami létért folyó küzdelmek, érte hozott áldozatok pedig, melyekről értesít, nemcsak abban az értelemben folynak pro aris et focis, vagyis a különböző anyagi és szellemi javakért, hogy az állam nélkül ezek veszélyeztetve vannak, hanem abban is, mert ez ara-k és focus-ok, e különböző javak a nemzeteknél mások, továbbá, mert az illető nemzeteknek állami szervezetével összefüggők, és jogalkotó, támogató állami hatalmánál fogva olyanok, aminők.

Szóval a nemzetek az emberi nemnek, az emberi szellemnek nagybani egyéniesülései, magasabb összegyéniségei, az államok pedig ezeknek nem puszta külső várfalai, biztosítói, hanem a nemzeti összegyéniségnek anyagi és lelki javaiban rejlő szellemét, akaratát átérző és megvalósításában osztozó munkatársai. Államot és nemzetet, vagy mint Eötvös teszi, államot és a nemzetet alkotó egyének anyagi és szellemi javait nem lehet úgy elválasztani, hogy az állam ezeknek csak külső eszköze, ezeknek csak biztosítéka lenne. Az államok a nemzeteknek — vagy ha valaki a nemzeteket

önálló lényeknek, entitásoknak elismerni nem akarja, mint Eötvös —, az államok mindenesetre a közös szellemű egyéneknek önmagukat irányzó közös tevékenységét jelentik anyagi és szellemi kulturájuk biztosítására és előbbrevitelére.

Ily irányzó tevékenység azonban el nem képzelhető ez anyagi és szellemi javak értékének fölbecsülése, megállapítása nélkül. Még kevésbé lehet elgondolni ezek hathatós védelmét az állam szerveinek: feje, törvényhozói, tisztviselői, polgárai, katonáinak e javak értékességéről való meggyőződése, áthatottsága, szeretete, ezekkel való egybeolvadása nélkül.

A ridegnek, külső eszköznek tekintett állam, ennek közegei, szervezetei, egyes polgárai át kell szellemüljenek, az egyesek közt elosztott anyagi és szellemi javak, a bennük fekvő sajátos, nemzeti kultúra érdekeiért, mint a nemzetnek eszmei javáért, tulajdonáért kell lelkesedniök, sőt élet-halálharcra készen állaniok. Csak ekkor nyugszik az állam biztos alapokon, csak ekkor lesznek az egyesek mindenrendű javai is biztosítva, az általuk elért kultúra fenntartva, fejlesztve, a nemzeti külön egyéniség és benne a közös emberi cél fenntartva. Mert az emberi és nemzeti nem egymás ellentétei, hanem azonegy erőnek, eszmének különbségei. Amely sajátosság embertelen, abból sohasem lesz nemzeti s amely emberi sajátosan, konkrét, vagyis külön összegyéniségben, nemzetiben meg nem jelenik, az a világ természetes rendjében nem is, csak a természetfölöttiben létezhetik.

Állami és egyéni, emberi és nemzeti törekvéseknek ily egybeolvadása által, a tényezők (állam és egyén, emberiség és nemzet) munkája körének helyes elhatárolása mellett, állami hatalom és egyéni szabadság, nemzeti különállás és emberiségi együttműködés egy végcélra irányulókká, testvérekké lesznek, habár e végcélra más utakon, más eszközökkel törnek is.

Mindezen jelenségekkel, melyek előfordultát a történelem bizonyítja, számol a Grenzboten kritikája, de megfeledkezik az Eötvös hangsúlyozta nagy igazságról, hogy az egyéni

emberi lénynek önmagában, mint külön valónak is van léte és célja, hogy e létet, nemzetével ellentétbe jutva, vele küzdve, mint külön szellemi kozmost fenntarthatja s hogy célja nem a fölolvadás az összlétbe, hanem az összléttel együtt egy teljesebb egyéni létre, sőt öröklétre jutás.

Ha az összlét, a nemzet a látható világban megromlik, szétesik, az emberi az egyénnek külön világába szorítva élhet tovább, hogy újabb, tisztább összlétben jusson, teljes, önelégült nemzeti létre, mint a római birodalomból keletkezett nemzetek történelme tanusítja.

Eötvös az emberinek az egyes természetes egyénekben élő, ható formáira, vagyis tulajdonkép alanyaira fektette művében a súlyt, s ezzel azt a nagy erőt, ennek hatásait, jelenségeit emelte ki, amelyről megfeledkezett a Grenzboten-nek egyébként élesen látó bírálója. Mint lélekbúvár költő, ki az egyén belső küzdelmeit, törekvéseit vizsgálta, átérezte, méltán, kellő alappal tagadta, hogy az egyes embert mozgató, kielégítő egyedüli erő az lenne, mely őt önállótlan elemként egy nagyobb egészbe olvadni készti. Mint keresztény, szükségképen vészthozónak, az ókorba való visszaesésnek kellett tekintse az egyes emberi lény összes erőinek felolvadását az államba.

Eötvös individualista álláspontjának viszonylagos helyességét és nagy magyarázó erejét, habár nem is kimerítő az emberi élet egyéni és közületi részeinek, e részek viszonyának, úgymint külön jelenségeinek szóval az egész emberi kultúra törvényeinek megfejtésére, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ez álláspontról a szükségszerű kapcsolatot fölismerte, amely a népszuverénitás, állami mindenhatóság és szocialista törekvések között fennáll.

Eötvös álláspontjáról e jelenségek természet szerint egymástól függőknek tűnnek föl, amennyiben mindegyikük az egyén szabadságának kisebb-nagyobb megszorítását jelentik s a történelem ily függésüket tényleg kimutatta. A Grenzboten bírálata ellenben azt hitte még 1854-ben, hogy köztük semmi belső kapocs sincs. »A jelenkornak a tömegeket mozgató politikai eszméi, (melyeket jól meg kell a szocialista eszméktől

különböztetni), csak látszólag forradalmiak és rombolók.« A bírálat e szavai kézzel foghatólag mutatják, mennyire nem értette az meg a Franciaországból kiinduló s ott már 48-ban határozott szocialista irányt vett mozgalomnak teljes tartalmát, míg Eötvös individualista álláspontjáról világosan látta a láncszemeket, melyek az egyenlőség absztrakt elvéből a népszuverénitáson át a szociáldemokráciához vezetnek.

Rousseau tanaiban — bár ezt maga sem látta s a bourgeoisie sem hitte, mely őket a nagy forradalomban diadalra juttatta —, már megvan a szociáldemokrácia csirája. E tanok a politikai egyenlőséghez elkerülhetetlennek tekintik annak megakadályozását, hogy a vagyoni viszonyok nagyobb különbségei be ne következzenek, névszerint, hogy az egyik polgárnak se legyen annyi vagyona, amellyel a másikat megvehesse.

Eötvös egész munkája, midőn a XIX. század uralkodó eszméi ellen küzd, ezeket Rousseau-i értelmükben, a nekik Rousseau adta tartalmukkal veszi, amint azokat, köztük különösen a népszuverénitást az európai népek is alkotmányos intézményeik megalkotásánál vették. Hasztalan mondja tehát a Grenzboten bírálata, hogy a népszuverénitás nem veszélyes, csak helyesen kell érteni s tőle a szocialista eszméket jól meg kell különböztetni. Aki az összes erőknek felolvadását az államba a földi élet magasabb fokának tekinti és az egyén szabadságában mást nem lát, mint az oknélküli zaklatástól való menekülés, az egyenlőségben egy zárt arisztokrácia gőgje, fosztogatása elleni védekezés érzetét, az az egyéni tulajdon szocializálását, mint az államba olvadás természetes követelményét sem utasíthatja vissza.

Igy végződik a néppszichológiai, államtani tekintetben legnyomatékosabb bírálat pozitív tekintetben hamis eredménnyel annak következtében, mert elfeledi, hogy premisszáját, mely szerint az ember legfőbb, mindent háttérbe szorító törekvése a lényegileg hozzátartozókkal egy lénnyé, egy nemzetté, egy államba olvadni, ellensúlyozza az egyéni különlét, az egyéni lény benső, önmagába zárt élet utáni vágyának a történelemben örökké ható másik premisszája.

Az emberiség történelme nem más, mint e két ellentétes, de nem ellenséges, egymást ki nem záró, meg nem semmisítő erő eredője, mely erők vezetnek fokonkint az állami közuralom, a nemzeti hatalom és az egyéni szabadság látszólag mást jelentő nevei alatt az embernek mindenoldalú, teljes szabadságához, azaz a külterészet és önmaga, öncélja fölötti uralmához.

VII.

Az „Uralkodó Eszmék" és az anarchia.

Apróra kirajzolt képek voltak azok, melyeket Laboulaye, Cherbuliez, Schmidt Julian Eötvös XIX. század uralkodó eszméiről írt bírálataikban nyujtottak.

E bírálatokkal nem ért véget Eötvös hatása a külföldi irodalomban. A kő, melyet az európai gondolkodás tengerébe dobott, messze veti gyűrüit. Eszméi, nagy általánosságuknál, nemzeti sajátosságbeli hiányuknál fogva, erős visszhangot keltettek mindenütt, ahol az elmék az újkori államot a Rousseau-i elvek tulzásai nélkül, s a francia forradalomban kitört szertelenségekhez hasonló veszedelmek elleni védbástyákkal óhajtottak kiépíteni.

Eötvös azt, ami az európai népeknek a régi rend megdőlte után egyaránt hiányzott, a legszélesebb alapon s legmesszebb tekintő pillantással tárta föl s munkájának egyik alaphiánya, melyre csak a Grenzboten bírálata mutatott reá, a nemzetiség belügyi és nemzetközi jelentőségének félreismerése, nem zavarta azokat a gondolkodókat, akiknek politikai viszonyaiban a nemzetiségi tényező háttérben állott.

Az Uralkodó eszmék megjelentekor a politikai élet terén az abszolút monarchiákkal szemben a francia-belga liberális irány lévén túlsúlyban Európa szabadságszerető nemzetei között, ez iránynak nagyszabású megalapozása természetesen kedvező fogadtatásra talált.

Eötvös történetbölcseletében ugyan a németekhez áll közelebb, államtani gondolatai azonban határozottan a francia államelmélet körébe illenek inkább bele.

Eötvös alig vet ügyet az akkoriban már hatalmas, mélyen járó német állambölcseletre. Hisz sem ez, sem a német nemzet nem volt a világfolyásra oly hatással, mint a francia.

Eötvös észjárása, éles kritikája ellenére is, melyben a francia államfelfogást részesíti, rokon a franciával s gondolkodásának politikai tartalmát is azok a problémák töltik meg, melyeket az újabb francia történelem vetett föl.

Ennek tulajdoníthatni, hogy Laboulaye Eötvös tanainak hirdetőjévé, dicsőítőjévé vált, mert, mint fennebb Lukács Móriccal hangsúlyoztuk L'état et ses limites című művében Eötvösnek tanait, elveit, eszméit, sőt okoskodásának egész fonalát magáévá teszi.

Laboulaye egyike volt a legkedveltebb íróknak, munkái igen elterjedtek, melyekben, mint Bluntschli mondja ; (Gesch. d. allgem. Staatsrechts und der Politik, 660. l.) : »komoly igazságokat a párizsi klasszikus nyelv finom és ízléses mezében mutatott be«. S munkái között nincs egy sem, melyet a tudományban annyit idéztek volna, mint a L'état et ses limites. Laboulaye e művének sikere ekként Eötvös sikere is.

Az olasz nép az újabb korban tudományos téren bizonyos eklektikus irányt mutat. Amíg régebben vezetett, ma a német, angol, francia államtudomány eredményeinek mérlegelésére s közvetítő álláspontokra törekszik, mert az előbbi egyoldalú francia befolyást ma már megdöntötték a németek és angolok.

Eötvös hozzájuk Laboulaye L'état et ses limites-jének révén jut el, mely különben olasz fordításban is forog, de eljut magának az Uralkodó eszméknek kiadásáén is.

Gyakran találjuk Eötvöst olasz munkákban idézve. Cardon. Del Governo nella monarchia costituzionale. 1882. 1. lap. Der Einfluss der herrsch. Ideen d. XIX. Jahrh.-ra, mint annak a túlzásnak egyik képviselőjére hivatkozik,

mely az államnak tiszta jogvédő hivatást tulajdonít és Eötvösnek e művét Kant, Fichte, Humboldt művei mellé sorozza. Manna-Telesio ellenben helyeslőleg említi (Principii di diritto ammin. Vol. I. 37. l.) Eötvös munkáját, mint annak az iránynak gyümölcsét, mely a tudós Németországban az egyéni szabadságot s az állam hatalmát összeegyeztetni akarja, s többi közt Krauset, Ahrenset számlálja hívei között. A német kiadást teljes címében: Der Einfluss der herrschenden Ideen des XIX. Jahrhunderts auf den Staat vom Verfasser selbst aus dem ungarischen übersetzt. Leipzig, 1854 idézi. Jellemzésére azonban csak annyit tud, hogy az állam célja minden polgár anyagi és szellemi érdekeinek védelme, csakhogy e működése kifejtésében korlátoltnak és megszorítottnak kell lennie. Eötvös nagyobb hatásáról ez íróra tehát semmiesetre sem lehet szó, így e futólagos megjegyzésen kívül többé nem foglalkozik vele, sőt a központosítás kérdésénél, mely Eötvös munkájának az európai tudomány szempontjából alapvető fontosságú részét alkotja, sok másodrendű íróra kiterjeszkedik, Eötvöst ellenben meg sem említi. Ha azonban azt vesszük, mennyire szerepel a Manna-Telesio-féle munka álláspontjának erősítésére Laboulaye L'état et ses limites-je (8., 9., 16. l.), úgy Eötvös hatását jelentéktelennek még sem tekinthetjük.

Eötvös olasz hatásának egy különös esete az, melyet Sbarbaro Péterre gyakorol. Ez az akkor modenai egyetemi tanár, 1870 október 3-án kelt levelével küldi meg Eötvösnek Della Libertà című, 512 nyolcadrét lapra terjedő, 1871, Bolognában megjelent munkáját s kéri, mutassa be az Akadémiának.

Egy csapongó, szenvedélyes lélek vulkánszerüleg önti ki e könyvben vallási, társadalmi, politikai ömlengéseit.

Amily meglepő a legváltozatosabb fordulatok által a nagy tehetségekkel megáldott szerzőnek viszontagságos élete, (L. Angelo de Gubernatis. Les écrivains du jour. II. k. 1734. l.) épp oly gazdag felölelt anyagára nézve maga a munka.

Olaszország gondolatárnyalatai, törekvései a vallás, a bölcselet, a társadalmi és állami élet tekintetében, az európai

általános érdekű mozgalmak ugyanezen a tereken, zűrzavarosan tükröződnek benne vissza.

Sbarbaro ideges, izgékony lélek, szenvedélyes olasz, részt vesz az olasz szabadságharcban, de egyben a világ békeapostola. Loretóban a szabadgondolkodók kongresszusát rendezi. Olaszország megváltását azonban mégis a vallástól, az unitárius vallástól, Olaszország, Socin hazájának ez örök dicsőségétől várja.

Sem a tudományos, sem a politikai világban nem találja helyét. Egyetemi tanárságától ismételten felfüggesztik, majd elmozdítják. A 70-es években írt pamfletjeiben, lapjaiban hajba kap az egész világgal s végül rágalmazásért hét évi börtönre ítélik. Mivel azonban az ítélet felebbezés alatt áll s a páviai választókerület a képviselőházba választja, elfoglalja ott az olasz közjog szerint helyét s csak midőn az ítélet jogerős lesz, menekül Svájcba, ahonnan azonban, midőn véletlenül olasz területre lép, elfogják, börtönbe kerül s több választókerület, ugyan most már a jogerős itélettel szemben sikertelenül, újra képviselőnek választja.

Munkájának három vezérgondolata van. Az emberiség jobb sorsát az unitárius vallás által érheti el. Bastiat világtörvénye, az érdekek harmóniája s belőle folyólag a laisser faire elve kell hogy az emberiségben uralomra jusson, ami az egyéni szabadság útján lehetséges.

Harmadik vezérgondolata az államistenítés, államimádás (Statolatria) elleni küzdelem a végletekig.

Socini unitárius vallásán kívül minden más vallás az emberiség ellensége.

E vallást Bastiat elmélete egészíti ki az érdekek harmóniájáról, mely elméletet a nagy hívő bölcsész, Gratry atya méltán nevezett a reménység tudományának. Amily joggal vette le fövegét Newton az égi testek mechanikája előtt s énekelte a zsoltárossal: Coeli enarrant gloriam Dei, épp oly méltón tehette azt Bastiat saját elmélete előtt s kiálthatta: Digitus Dei est hic. (264. l.)

A világban ezentúl csak két nagy párt lehet: az egyéni kezdeményezés, a magánszabadság pártja egyrészt, az

állami mindenhatóság és kormányi beavatkozásé másrészt. (258. l.)

A háborgó lelkű Sbarbaro Eötvösben rokonlelket lát. Keresve álláspontja támaszait az államistenítés legnagyobb, legnevezetesb ellenzői közt, aminők Rosmini, Mamiani, Gratry, Tocqueville, Laboulaye voltak, említi »Eötvöst, a magyar tudomány és irodalom dicsőségét«. (330. l.)

Ezek között Eötvös »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra« című könyvében, mely a szabadság problémáját, Laboulaye vallomása szerint magasabb szempontból tárgyalja, mint Stuart-Mill az ő nagyhírű munkájában, talán a leghatályosabban cáfolja az állami mindenhatóság tanait, »határozottan állítva, hogy az alkotmányos rendszer sem nyujt elegendő biztosítékot és védelmet a sokaság despotizmusa ellen. Ennek támadása ellen a magyar publicista az egyetlen oltalmat az állam hatalmának megszorításában látja és végül megállapítja, hagy a római polgárosodás és a mienk között örvény tátong, mert az megsemmisült, az egyént az állam szolgájává téve s mert abban a legnagyobb jogászok, a Paulusok, Papinianusok, Ulpianusok sohasem tanították, hogy a polgárnak emberi minőségében is volnának jogai, melyeket az Imperator is tisztelni tartozik. Az egyénnek ez a szentsége, Eötvös szerint, keresztény eszme, melyet a pogányság nem is sejtett.«[1])

Sbarbarónak ez a méltatása, melyben Eötvös helyét a tudományban kijelöli, két irányban figyelemreméltó.

Sbarbaro munkája, ha nem is mondja, végelemzésében az anarchia egy neméhez vezet, mert az egyén autonómiájára s az érdekek anarchiájára alapított mai társadalmi rend, mint mondja (293, 294, 304. l.), mindinkább atomizálódik s nem szabad a hatalom (Autorita) fölényét törvényes

---

[1]) Jegyzetben említi, hogy Eötvös neve Etveschnek ejtendő, hogy a szabad Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere, a magyar Akadémia elnöke, s a nemes ország liberális reformpártjának tekintélyes főembere. Költő, regényíró, publicista, kinek nevezetes része volt a forradalomban s a lovagias és szerencsétlen Batthyányhoz barátság kapcsolta.

szankciókkal erősbíteni. A társadalmi erkölcsnek mesterséges, külső, törvényhozási szervei és rendszabályai fölöslegessé, kórossá, zsarnokivá válnak s helyüket a közvélemény, a szokás, a magánérdek ereje foglalja el.

Sbarbaro e következtetése az egyén szabadságának mindent túlszárnyaló felsőbbségéből, a munka zavarodottsága mellett is, föltárja Eötvös Uralkodó eszméinek alapgyöngéjét.

Sbarbaro munkájának másik figyelemreméltó oldala abban rejlik, amivel az egyéni szabadság anarchiájának veszélytelenségét akarja megmutatni.

Sbarbaro a szabadság pozitív tartalmát törekszik meghatározni, amit Eötvösnél nem találunk. Eötvösnél a szabadság üres lehetőség. Eötvös nem bocsátkozik az ember célja, rendeltetése elemzésébe s ezeknek a szabadsággal való kapcsolatába. Az emberség, a jog, az igazság, a keresztény civilizáció alapeszméit transzcendens eszményeknek véve, azoknak sem immanens voltát a világban, sem a világnak isteni vezetését nem vizsgálva, kételyben hagy, miként fog az egyéni szabadság amaz eszmények megvalósítója lenni, miként fogja külső biztosítékát, az államot eltűrni. Úgy, hogy Eötvösnél csak sejthetjük, de világosan nem látjuk, hogy ezt az egyénben rejlő hittől, moráltól várja.

Sbarbaro meg akarja határozni az embert a polgári társadalomban megillető szabadságnak természetét és terjedelmét. Evégből létünk eredetére és rendeltetésére kell visszanyulni s a viszonyt vizsgálni, melyben a teremtés egész rendszeréhez áll. Senecával egyértelemben, aki szerint: Deo parendo libertas est, az emberi szabadság egész fejlettségében és az összes szférákban, ahol érvényesül, erőink spontán közreműködését jelenti a végtelen céljaira. Másszóval a szabadságot Isten nekünk azért adta, hogy a teremtés törvényeit elősegítsük: ezekhez alkalmazkodva valóban szabadoknak érezzük magunkat, míg a szolgaság az ellenükszegülésből származik. (373. l.)

Amint mestere, Bastiat »Harmonies économiques«-jében mondta: »Azt hiszem, Az, aki az anyagi világot rendezte, nem akarta a társadalom világát sem rend nélkül hagyni.

Azt hiszem, hogy a szabad tényezőket épp úgy bírta mozgatni és összhangba hozni, mint a tétlen molekulákat.« [1]) a vallásban kereste az anarchia ellenszerét.

Sbarbaro khaotikus könyve ekként minden, főleg szerkezeti gyarlósága mellett is több világot vet Eötvösre, mint más kifogástalanabb munkák, melyek vele foglalkoztak.

Igy Pierantoni (Trattato di diritto costituzionale, Napoli, 1873. Vol. I. 172, 173. l.) egyszerüen Humboldt és Mill eszméit látja nála a nemzetiség elvére alkalmazva. Amit igen bajos megérteni, valamint azon mondását, mely szerint Eötvös kimutatta, hogy a népek nagy csoportosulásainak léte a nemzetiség tanától, a nemzetiségi elv hatályosságától függ a modern politikai életben. Hisz Eötvös éppen az államoknak nemzeti alapon való alakulásától féltette a nagy államokat és a nemzetiség elvének uralomra jutásában az egyéni szabadságnak, az ő legfőbb eszményének sírját látta.

Nem tekintve e homályos vagy éppen hamis méltánylást, az állam célját Eötvösnél, megint elég homályosan, abban látja helyezve, hogy kifelé függetlenségét, befelé a polgárok jogait és *anyagi és szellemi érdekeit megvédje,* mert utóbbi cél Eötvös gondolatán, az egyéni szabadság biztosításán messze túl fekszik.

»Célja eléréséhez a magyar író, így folytatja Pierantoni, az államnak akarategységre, központosításra van szüksége, de ennek megvannak a jogos határai, melyek abból az igazságból folynak, hogy az állam a társadalomtól s az egyéntől különbözik.«

»Eötvös, kifejtve, hogy az állam akarata alkotmányos módon kifejezve a többség akaratát jelenti, a kormány és többség zsarnokoskodása ellen az egyén biztosítékát az egyén önkormányzatában látja, melynek egyes nyilvánulásai az egyéni és vallási szabadság, a tanítás, a sajtó, az egyesülés szabadsága, valamint a municipális szabadság.«

---

[1]) L. Mgr. Bonnard, La foi et ses victoires.

A Pierantoni jellemzése nem ad elég tiszta képet Eötvösről, bár tanát a legnevezetesebb államelméletek közé sorozva s abban is hiányos, hogy tanait a Krauseével rokonságba hozva, őket »azon irány képviselőinek állítja, amely a politikai tudományt az ember és a társadalom természetének elemzéséhez kívánja közelebb hozni«. (175. l.) Ami ugyan igaz, csakhogy az út, amelyen ide törekednek, vajmi különböző az individualista Eötvösnél s az organikusságba fulladó Krausenál. Van köztük bizonyos rokonság, mely azonban másnemű megállapítást kívánna, mint amelyet a főiránybani találkozásnak fölemlítése nyujt, így az emberi közület tagozódásán kívül a történetbölcselet oldaláról is. Krause és követője, Ahrens, a leghatározottabban tiltakoznának az Eötvös-féle alapelv ellen, mintha az állam emberi találmány lenne az egyéni szabadság biztosítására.

Ha ekként Laboulaye útján Eötvös az olaszok érdeklődését fölkeltette is, maradandó hatását mégis a német tudományban látjuk.

Raumer »Über die geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Kirche« című munkájában, melynek második kiadása rendezésével, mint említettük, (337. sz. 196. l.) Eötvöst akarta megtisztelni, besorozza őt az állambölcselet legnevezetesb írói közé.

Munkáját oly sajátszerünek és tartalmasnak találja, hogy az egészről nem bír kielégítő számot adni. (III. kiad. 299. l.) Másfél oldalon ismerteti Eötvös vezérgondolatait, különös nyomatékot helyezve Eötvös gondolkodásának arra az irányára, mellyel épp úgy óv a multnak figyelmen kívül hagyásától, a jelen jogainak el nem ismerésétől, mint a másik véglettől, mely a jelent a multnak föláldozza s a történelmi jog nevében a nép haladásának megállását követeli.

Raumer Eötvös álláspontjának e mérséklő irányát hangsúlyozva, a francia állambölcselet Rousseau-i árnyalatán véghez vitt kritikáját ismertetve, Eötvös munkájának súlyát nyilván abban találja, hogy az államtudománynak egészen más utakat, más alapokat kíván adni, mint amelyeken

nemcsak a francia nagy forradalom szellemi vezérei, de az európai liberálisok és publicisztikájuk általában haladt.

Raumer Eötvöst Stahl után ismerteti, akit az akkori ellenséges napi áramlatok ellen nem egy irányban védelmébe vesz. Ez egymás mellé állítás nem egészen történetes, mert bármily távol álljanak egymástól Stahl és Eötvös pozitív kiinduló pontjaik, államberendezési kívánalmaik tekintetében, az államtudományi ideológia elleni küzdelemben, a történelmi valóság megbecsülésében, civilizációnk keresztény jellegének nagyratartásában csakugyan vannak közös vonásaik.

Hiba volna Eötvösnek Stahl mellé állítását úgy érteni, mintha ez Eötvösnek egyezését jelentené Stahl államegyházi rendszerével, rendi törvényhozási óhajtásaival, az Isten kegyelméből monarchiáról alkotott elméletével.

Raumer csakis a kritikai irányt akarta jelezni, mely mindkettőnél tényleg előfordul s Bluntschli is (Gesch. d. allgem. Staatsrechts und der Politik. 619. l.), nem tudja Eötvöst általánosságban másként jellemezni, mintha a kritikai írók, Mohl és Tocqueville közé állítja.

A Mohl kriticizmusa ugyan igen szelid, tartalmilag sem jelentékeny s annak a francia államtudománynak, mely ellen Eötvös elvileg harcol, nem alapjában, hanem csak nyilvánvaló kóros következményeiben az ostromlása. De mégis kriticizmus s ennyiben az egymás mellé állítás jogosult. Ellenben belső érték tekintetében csak a Tocqueville-ét ismerhetni el ugyan ilyennek. Mohlban rengeteg ismerete mellett is hiányzott egy nagyobbszabású államböcselethez minden, — mint ezt maga Mohl Schulze Hermannhoz intézett levelében elismerte — hiányzott az alapos jogtudomány, a középkor ismerete s végül, mint mondja: »bin ich nichts weniger als ein philosophischer Kopf«. Ha az ünnepélyes alkalomra írt emléklapban [1]) Schulze e levelet lenyomatja s bár a benne kimondott ítéletet szigorúnak

[1]) Robert von Mohl, Ein Erinnerungsblatt, dargebracht zur 500-jährigen Jubelfeier der Ruperto-Carola. 79. l.

találja, de meg nem támadja s csak enyhíti, talán nem hibáztunk, midőn Bluntschli egy beállítását Mohl és Eötvös értékére nézve kifogásoltuk.

Egyébként abból, amint Bluntschli maga a két írót méltatja, legjobban kitűnik az értékkülönbség.

Munkája jellemzésére legtalálóbbnak vélte a megragadó kilátást említeni, melyet az ember Eötvös svábhegyi villája magaslatáról a Duna-vidékre, Pest és Buda fővárosokra, a hegyekre, a pusztákra nyer. Aminő messze lát a szem innét, olyasvalamit érezni írásaiban.

Kifejtve a XIX. század uralkodó eszméinek főtételeit, úgy találja, hogy azokra Tocqueville híres munkájának: La democratie en Amerique-nek volt befolyása. »De a magyar báró bizalmatlanabb és ellenségesebb a demokratikus tendenciákkal szemben, mint a francia marquis. Kimerítőbben állítja oda a Rousseau államtanának hiányait és rámutat a demokratikus választási rendszer fikciói és csalódásaira, a mindenható állam szabadságpusztító hatására, az álegyenlőség kommunisztikus következményeire, a merőben nyelvi alapra épített nemzetiségi elv bomlasztó erejére. Mindebben az igazi magyar nemesre ismerni.«

Bluntschli méltán kétkedik, vajjon Eötvös magyarázata az állam keletkezése és jogalapjára nézve megnyugtató-e? Nevezetesen Eötvös nem találja az állam keletkezését az államszerződés útján magyarázhatónak, ellenben mint fennállása jogalapját, úgy véli, lehetetlen megtámadni, mert az államtagok szabad akarata csakugyan az egyetlen érthető és egy magasabb világrendbe egyedül beillő jogalapja annak.

Bluntschli méltán kérdi, vajjon ami az állam fennállását igazolja, — ha igazolja — nem szolgálhat-e keletkezésének is jogalapul? A sok egyesnek akarata igazán magyarázza-e az állami akarat egységét?

Eötvös individualisztikus állama, bármennyire fejezze is ki a kor szükségletét, »épp oly kevéssé elégítheti ki az állam természetébe mélyebb belátás után törekvő elméleti vágyat, vagy a népek mai valóságos szükségleteit, mint az

ellenkező kommunisztikus eszme. Az egyik az államot teszi az egyén szolgájává, a másik a magánost az állam glebae adstrictusává«.

Teljesen igaza van azonban Eötvösnek, midőn az állam hatáskörének az egyéni szabadság érdekében való korlátolását főbenjáró érdeknek nyilvánítja s a túlhajtott központosítás veszélyeit oly alapossággal kimutatja.

Bluntschli ezen alapos ellenvetések mellett is, szép helyet biztosított Eötvösnek a búvárlat történetében. Feltűnő csak az, hogy Eötvösnek se módszerére, se történelmi készletére, se történetbölcseletére nem vet ügyet. Még inkább azonban a körülmény, hogy irodalomtörténete után tíz évvel később megjelent munkájában: Die Lehre vom modernen Staat, többé alig említi.

Bluntschlinak e munkája francia és angol nyelvre is lefordíttatott s különösen Oxfordban, mint text book, nagy tekintélyre emelkedett. Második könyve »Moderne politische Ideen« (37—78. l.) cím alatt a szabadság, az egyenlőség, a civilizáció, a nemzetiség, az önkormányzat ügyét, — bár furcsa összefüggésben — szóval mindazt tárgyalja, ami Eötvös »Uralkodó eszméinek« központját alkotja. A keresztény civilizáció mozgató erői, sorsa, az állam mindenhatóságának az önkormányzat útjáni megszorítása foglalkoztatják Eötvöst, ki azokat igaz erős logikai hálózatba kapcsolja, míg Bluntschli, kinek a rendszer és logika sohasem volt erős oldala, róluk inkább csak zavaros elmefuttatásokat nyujt, de a tárgyuk annyira egy, hogy e hallgatás Eötvösről meglep.

A nemzetiségről szólva (72. l.) Eötvösnek 1865-ben megjelent »Nemzetiségi kérdés«-ét egy nem elvi pontra nézve idézi ugyan, az »Uralkodó eszmék«-et ellenben csak egy aránylag alárendelt kérdésnél, arra nézve hozza föl (437. l.), mint eshetik meg a mai, csak egy képviselő választására berendezett választókerületek mellett, hogy a megválasztott képviselők többsége és kisebbsége nem felel meg a választók többsége és kisebbségének.

Eötvös »Uralkodó eszméi«-nek ilyen sorsa önkéntelenül Terentianus »Habent sua fata libelli«-jét hozza eszünkbe.

Aki oly előkelő helyet ád neki az irodalomtörténetben, mint Bluntschli, maga feledkezik meg róla rendszeres, tanszerű munkájában.

Amit itt Bluntschlinál tapasztalunk, ismétlődik az idők folyamában, kezdik Eötvöst az irodalomban feledni, míg versenytársai a szabadság problémájának megoldásában: Humboldt Vilmos, Mill Stuart J., a kiket műve megjelenésekor határozottan utána soroztak és mindhármuk népszerűsítője, Laboulaye állandóan napirenden vannak a búvárok között.

Ennek oka minden bizonnyal Eötvös munkájának bonyolult volta, polémikus természete. Ha oly elszigetelve, egy bizonyos kor állapotától elvonatkozva, a szabadsággal összefüggő más jelenségek beható tárgyalása nélkül, egy kifejlett rendszer keretében mutatja be Eötvös az igazságokat, melyekre búvárlatában eljutott, épp oly előtérben marad, mint Humboldt és Mill.

Az »Uralkodó eszmék«-nek a háttérbe jutása azonban éppen nem a teljes feledésbe menés. Weiss Albert »Sociale Frage und sociale Ordnung«, (I. köt. 4. kiadás 26. l.) a XIX. század államrendszerének hibáiról szólaltatja meg Eötvöst, »az éleselméjű politikust«.

Gumplowicz (Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn. VII., 4, 7. 196—198, 259, 261. l.) úttörőnek mondja, Mancini mellé állítja, akit a német tudomány csak lassan értett meg. Jellinek »Das Recht des modernen Staates« 1900. című művében (163, 190. l.) az állam keletkezése és jogalapjára nézve Eötvös jelentőségét igen kiemeli.

Stein Lajos, igaz ugyan, magyar rokonszenveinek hatása alatt, »Die sociale Frage im Lichte der Philosophie« (II. kiad. 23. l.) mint a szociológikus irány megindítóját ünnepli, Ahrens és Röder egyik tisztelője. Mollat útján pedig az állambölcselet klasszikusainak műveiből egybeállított olvasókönyvbe kerül és pedig nem mint német, hanem mint idegen író.

E »Lesebuch zur Geschichte der Staatswissenschaft des Auslandes« 1892. 191 lapon szemelvényeket ad Plato,

Aristoteles, Cicero, Szt. Ágoston, Aquinói Tamás, Paduai Marsiglio, Macchiavelli, Morus, Grotius, Milton, Hobbes, Spinoza, Bossuet, Fénelon, Locke, Vico, Montesquieu, Filangieri, Rousseau, Siéyès, Burke, de Maistre, de Bonald, Lamennais, Constant Benjamin, Bentham, Eötvös, Tocqueville, Mill, Lieber, Laurent, Occam, Bodin műveiből.

A társaság, mint látszik, igen jó s az adott szemelvény: az első kötet első fejezete Eötvös észjárásának jellemző tulajdonságait épp úgy visszaadja, mint munkája alapgondolatát.

Ha Eötvös hatását ezek után a világirodalomban meghatározni akarjuk, világraszólónak ugyan nem, de jelentékenynek igen is mondhatjuk.

Az irodalmak közül, amelyekkel nálunk foglalkozni szokás, csak az angol nyelvű irodalomban nem találtuk Uralkodó eszméinek visszhangját.

Egy amerikai író, Woolsey Theodor, Political Science or the State, 2 vols, 1877. című művének a szabadság és egyenlőség összeütközéséről szóló fejezetében a gazdag irodalomból csak két munkát emel ki (I. köt. 323. l.), Jäger Eugen-ét s Eötvösét, röviden megjegyezve, hogy magyarból németre maga fordította és hogy az nem szorítkozik a kérdéses fejezet tárgyára. Bizonyára elég gyenge visszhang és sajnálni lehet, hogy Woolsey, kit Burgess (Political Science), Lieberrel együtt az amerikai politikai bölcselet főembereként méltat, mélyebben nem bocsátkozott belé Eötvös tanainak vizsgálatába.

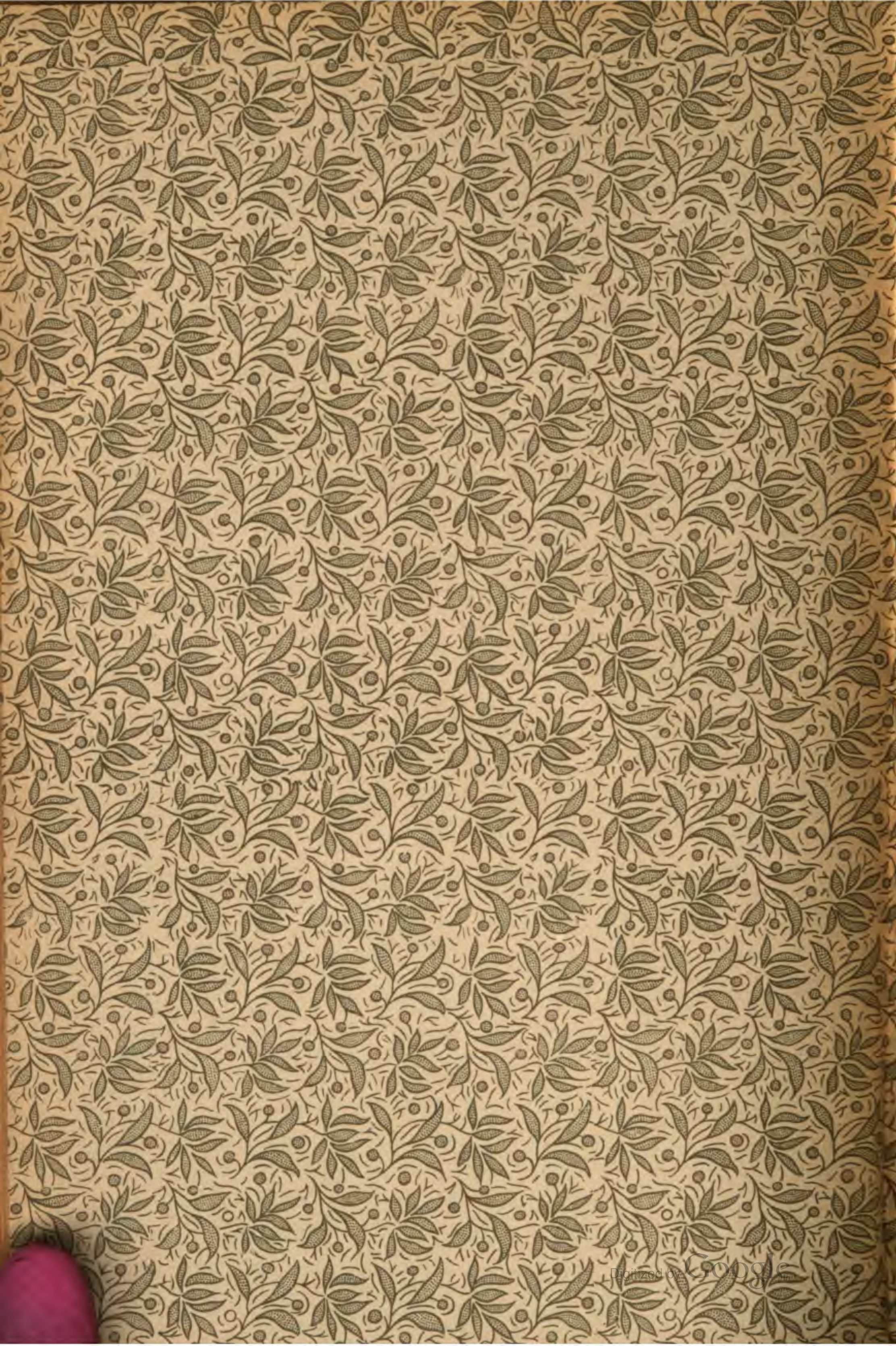
De e kevés is aránylag több, mint ami itthon Eötvösnek a két utolsó évtizedben kijutott.

A mi tudományos búvárainkat a szellemi tudományok terén a szolidaritás érzetének teljes hiánya jellemzi, amint erre s káros következményeire már régebben (Bud. Szemle, 59. köt. 1889. 64. l.) rámutattam. E szolidaritás hiányát érezte részben Meltzl Hugó is, midőn a kolozsvári egyetemen alapítványt tett oly magántanárok jutalmazására, akik báró Eötvös József, Lessing G. E., Schopenhauer A. és Petőfi Sándorról külön kollégiumot tartanak.

Eötvössel foglalkozni azonban nemcsak a tudományos búvárlat szempontjából gyümölcsöző, de a hazai történelem ténybeli ismerete is nyerne általa.

Az új Magyarország képviseleti, felelős miniszteri rendszerével, önkormányzatának elhelyezésével, nemzetiségi politikájával Eötvös agyában nyert először világos képet csakúgy, mint ahogy tőle származtak az újabb szövetségi viszonyunknak Ausztriával az első gondolati körvonalai, melyekből Deák, a jogász s Andrássy, a politikus a szövetségi intézményeket kiformálták.

Az Uralkodó eszmék e nagy történelmi alakulásokhoz is oly magyarázatot adnak, aminőt másutt hasztalan keresünk.


Digitized by Google

